

Vrijeme (ni)je novac

Zgaljardić, Antonija

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:765122>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci

Odsjek za kulturalne studije

Modul: Mediologija i popularna kultura

Studentica: Antonija Zgaljardić

Diplomski rad

Rijeka, rujan 2016.

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci

Odsjek za kulturalne studije

Modul: Mediologija i popularna kultura

Studentica: Antonija Zgaljardić

Mentor: doc. dr. sc. Hajrudin Hromadžić

Vrijeme (ni)je novac: zamka prekarnosti

Rijeka, rujan 2016.

Ako čovjek juri za novcem, zvat će ga gramzivim; ako ga pokuša zadržati, zvat će ga kapitalistom; ako ga bezbrižno troši, zvat će ga rastrošnim; ako ga nikad ne uspije steći, zvat će ga besposličarem; ako ga ni ne pokuša steći, zvat će ga neambicioznim; ako ga stekne bez rada, zvat će ga parazitom; a ako će ga steći nakon što je cijeli život pošteno radio za njega, zvat će ga budalom koja nikad nije imala ništa u životu.

- Vic Oliver

Sažetak

Rad propituje aplikabilnost i fleksibilnost koncepta prekarnosti kao privlačnog označitelja kojim se opisuju posljedice restrukturiranja rada i radnih navika pod diktatom neoliberalnih vrijednosti. Oslanjajući se na praktičan primjer specifične djelatnosti čiji radni ritam ovisi o vremenskim ne/prilikama i trajanju dana te dostatnom broju sklopljenih ugovora, intencija je identificirati pritiske i iskustva koji dovode do prekarne egzistencije, odnosno do svakodnevnog radne i financijske neizvjesnosti, nesigurnosti i preživljavanja.

U uvjetima intenzivirane globalne kompetitivnosti čitavo radno-aktivno stanovništvo biva podvrgnuto pritiscima prilagodbe tržištu. Kratkoročni i nestabilni ugovorni modeli postali su tipična pojava postindustrijskog društva usluga, a poimanje vremena kao resursa poprimilo je drugačiju dimenziju. Hegemonija satnog vremena slomila se uslijed 24/7 otvorenosti globalnog tržišta te imperativa permanentnog stanja pripravnosti, uključenosti i prilagodljivosti. U aktualnoj društvenoj zbilji, analiza mikro-slučaja postaje vodilja i orijentir u pokušaju razumijevanja kompleksnih promjena radne i temporalne logike, propitujući kontradikcije i implikacije suvremenih trendova, kao i taktike suočavanja s istima.

Od komparativne analize primjene mehanizama fleksibilnosti u poduzećima do delikatnog razlaganja konstitucije specifične radne svakodnevice, interferencija kulturalno-povijesne i socio-ekonomske makro-perspektive te fenomenološki uvid u specifičnu mikro-zbilju ukazuju na različite tendencije menadžmenta vremena i kvantifikacije vremena, otvarajući problematiku zamke prekarnosti, odnosno ekonomske ne/sigurnosti. Povezanost novčane i temporalne dimenzije u svakodnevnom življenju i preživljavanju postaje rizična igra i/ili praksa koja preispituje pojam financijske slobode.

Ključne riječi: prekarnost, fleksibilnost, temporalnost, tržište, zarađivanje, preživljavanje.

Sadržaj

1. Uvodne smjernice	1
1.1. Konceptualni orijentiri	3
2. Re/definiranje prekarnosti	11
2.1. De/mistificiranje fleksibilnosti	15
2.2. Pythia – prekarna fleksibilnost	18
3. Vrijeme (ni)je novac	23
3.1. Društveno temp(oraliz)iranje	27
3.2. Promjene društvene logike	36
4. Zamka prekarnosti	43
4.1. Javna „razmetanja“	47
4.2. Ulog(a) ekonomske budućnosti	55
5. Dez/integracija svakodnevice	59
6. Zaključni osvrt	65
7. Literatura	66
8. Mrežni izvori	71
9. Usmeni izvori	74

1. Uvodne smjernice

Fenomen prekarnih radnika osviješten je već sredinom 70-ih godina 20. stoljeća, kada su se počele raspoznavati prve posljedice ispunjavanja zahtjeva za većom fleksibilnošću i mobilnošću radnoga stanovništva. U posljednjem je pak desetljeću termin prekarnosti postao nadasve *ljepljiv pojam* u kojemu mnogi prepoznaju vlastito iskustvo, a sve brojnija nastojanja artikuliranja istoga unutar akademskoga i medijskoga prostora nesumnjivo ukazuju na nove tendencije i promjene socio-profesionalne društvene strukture (Postnikov, 2014.). Točnije, postindustrijskom tranzicijom u društvo usluga tradicionalni oblik zaposlenja - koji podrazumijeva ugovor na neodređeno vrijeme, zdravstveno i mirovinsko osiguranje, definirano (osmosatno) radno vrijeme, godišnji odmor i stalnu plaću – mahom biva zamijenjen tzv. nestandardnim ili atipičnim oblicima rada. Rad na neodređeno, rad s nepunim radnim vremenom, privremeni rad, samozapošljavanje i sl., implementirali su se u radno zakonodavstvo kao simbol ugovora o radu koji *ne predstavlja samo instrument organiziranja i upravljanja ljudskim kapitalom, već i dobrovoljnu opciju za radnike* (Bilić, 2009.:923-924).

Promišljajući nove tendencije na tržištu rada, britanski ekonomist Guy Standing objavio je 2011. godine knjigu naslovljenu *Prekarijat: nova opasna klasa*, kojom je privukao značajnu medijsku i akademsku pozornost te umnogome pridonio podizanju diskurzivnog rejtinga problematizacije pojma prekarnosti. Usprkos brojnim polemikama oko neadekvatne konceptualizacije i manjkave argumentacije, Standingov rad predstavlja intrigantan predložak sagledavanja aspekata ekonomske politike neoliberalizma, odnosno kompleksnih promjena pozicioniranosti radnika te restrukturiranja rada i radnoga života uopće. Promatrajući postindustrijsku tercijarizaciju i fleksibilizaciju radnih odnosa, pojam prekarnosti kao osobina rada označava nesigurnost, neizvjesnost, nepouzdanost, nestalnost – prihoda, radnog vremena, godišnjeg odmora, kontinuiranog zaposlenja. Tanka je, međutim, granica između (naizgled) emancipacijske fleksibilnosti te „upadanja“ u tzv. *zamku prekarnosti*, stoga se fokusiramo upravo na proces prekarizacije, pri čemu biti prekariziran znači *biti podvrgnut pritiscima i iskustvima koji vode prekarnoj egzistenciji, življenju bez sigurnog identiteta i osjećaja razvoja* (Standing, 2011.:16). S obzirom na to da nije riječ samo o nesigurnosti zaposlenja i poslovima ograničenog trajanja već i o statusu koji ne omogućava osjećaj napredovanja i karijere, stabilnog identiteta ni radnih prava i zaštita (Ibid.,24), iščitat ćemo i preispitati „ljepljivost“, privlačnost i aplikabilnost, štoviše *fleksibilnost* pojma prekarnosti.

Navedeno ćemo razmotriti na temelju praktičnoga primjera, uzimajući kao objekt analize malo poduzeće, točnije lokalno trgovačko društvo, koje ćemo za potrebe rada imenovati Pythia¹. Isto će nam poslužiti kao vodilja, orijentir i uporište za razumijevanje i interpretaciju dotičnog fenomena. Razjasnit ćemo na koji način i sama priroda specifične djelatnosti može već „u opisu posla“ biti karakterizirana kao prekarna, te identificirati uzroke i implikacije stanja prekariziranosti. Usto, na liniji ekonomskog valoriziranja radne (i) temporalne logike, kroz maksimu „vrijeme je novac“ otkrit ćemo još intenzivniju po/vezanost rada i temporalne dimenzije. Naime, budući da je radno vrijeme nerijetko zalog egzistencije, svakodnevno se prihvaćanje ili odbijanje određenih sadržaja manifestira kao uvjetovanost i/ili podijeljenost između onoga što se *mora* i onoga što se *želi* izvršiti (Artić, 2009.), a pod imperativom profita u pravilu ono obvezujuće ima prednost. Stoga, imajući na umu rad kao plaćeno društveno djelovanje, preispitat ćemo implikacije suvremenih trendova (i) izazova tržišta te prelamanje istih na razini mikro-slučaja.

Bez pretenzije utvrđivanja kakvoga konačnog modela, suda ili teorije, p(r)okazat ćemo problematičnost koncepta prekarnosti kao privlačnog označitelja kojim se opisuju (eksploatacijski) nus/proizvodi suvremenih procesa tržišnog kapitalizma, ali i kao de/privilegiranog potencijala koji preispituje društvene trendove. Štoviše, uočavajući da (permanentna) nesigurnost podjednako pogađa i radnike sa stabilnim, kontinuiranim zaposlenjem na neodređeno vrijeme, identificirat ćemo taktike preživljavanja u neizvjesnim životnim uvjetima, točnije u zamci prekarnosti. Fenomen i/ili stanje prekar(izira)nosti, kao ekonomsko-socijalni lajtmotiv i ne/posredan konstrukt suvremene kulture vremena, napose služi kao poligon za shvaćanje aktualne društvene zbilje.

¹ Poradi nekompromitiranja osobna će imena, podaci i nazivi svih uključenih pravnih subjekata ostati u tajnosti, a za potrebe rada koristit ćemo pseudonime.

1.1. Epohalno restrukturiranje i konceptualni orijentiri

Nudeći uvijek sličan sadržaj, samo u drugoj formi, usprkos brojnim morfološkim varijantama i različitim društvenim stvarnostima kapitalizam se, kao specifično ekonomsko i društveno uređenje, neumorno re/producira i održava, uz tek poneku izmjenu i/ili dopunu neprikosnovenoga Zakona vrijednosti. Pritom pojam vrijednost označava apstraktno vrijeme rada, odnosno društveno konstruiranu vremensku normu čija je logika utemeljena upravo u objektivnoj, univerzalnoj prostorno-vremenskoj koncepciji zbilje, a koja i omogućava kvantifikaciju društvenih aktivnosti (Meštović, 2015.). Budući da je za našu raspravu određujući faktor upravo suvremeni kontekst, obilježen globalnim re/strukturiranjem te rastućim trendovima fleksibilizacije rada i radnih odnosa, fokus je prvenstveno na poimanju rada kao (svjesnog i svrsishodnog) obavljanja (plaćene) djelatnosti kojom se pribavljaju/zarađuju sredstva za zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih i društvenih potreba².

U aktualnom je kontekstu, a počevši od 70-ih godina prošloga stoljeća, nesumnjivo dominantna kapitalistička *spin-off* ideologija neoliberalizma, vođena slobodom tržišta i nezaustavljiva unatoč svim kolateralnim štetama inherentnih joj doktrina. Pod zahtjevom optičaja radne snage, kompetitivnosti i fleksibilnosti doima se da svi oblici rada i radnih odnosa podrazumijevaju permanentnu nesigurnost. Rasprava o restrukturiranju rada stoga postaje izuzetno važna upravo *na postsocijalističkoj periferiji, gdje još uvijek postoji kolektivno sjećanje na visoki nivo radničkih prava, pri čemu konceptualizacija fenomena prekarnosti, mimo bilo kakve potrebe za nostalgičnom idealizacijom prošlih vremena*

² Do 20-ih godina 20. stoljeća potrošnja odnosno konzumerizam shvaćao se u sferi „svrhovitoga konzumerizma“, kao napor u cilju zadovoljenja bioloških i socijalnih potreba, stoga po ostvarenoj potrebi nije postojala potreba za daljnjom konzumacijom (Bauman u Hromadžić, 2012.:50). U okviru moderne tržišne ekonomije, međutim, kulturu umjerenosti i potrošačke skromnosti postepeno je zamijenio materijalistički hedonizam, pri čemu *motivi za stjecanje dobara nisu potrebe nego želje, koje su po svojoj naravi neograničene i nezasićne* (Čolić u Hromadžić, 2012.:50). Širenjem masovnoga tržišta, u epohi konzumerističkog kapitalizma, *spektakularno producirane pseudopotrebe posljedično zamjenjuju autentične ljudske potrebe* (Debord u Hromadžić, 2012.:51). U kontekstu njihova zadovoljenja, rad je tek vrsta djelatnosti, odnosno *djelatnost posrednog zadovoljenja čovjekovih potreba*; čovjek iste ne zadovoljava radom već sredstvima koje pribavlja radom, a na tom se tragu posao (*poslanik* posreduje) i rad izjednačavaju (Polić, M., Polić, R., 2009.:257). Za razliku od igre i stvaralaštva, koji su sami sebi svrha i kojima se neposredno zadovoljavaju čovjekove potrebe, rad služi svrsi postavljenoj izvana i nadaje se kao neka vrsta odgođenog zadovoljenja potrebe: očekujući da će uživati *kasnije*, radnik se podređuje radu *sada* da bi uopće pribavio sredstva za to uživanje (Ibid.). S tim u vezi, u okviru teorija opće i radne motivacije, *potreba za sigurnošću, predviđanjem i kontrolom okoline najčešće se spominje u kontekstu bazičnih i egzistencijalnih ljudskih potreba* (Maslić Seršić, Trkulja, 2008.:525). Osjećaji nesigurnosti i neizvjesnosti nerijetko se pripisuju stanju frustracije i nemogućnosti realiziranja drugih psiholoških potreba, stoga globalni porast nesigurnosti posla uvelike utječe na smanjivanje izvora sigurnosti vezanih uz zaposlenje te funkcioniranje pojedinca uopće (Ibid.,524-525). S porastom fleksibilnih oblika rada *sigurnost posla, koja se cijelo vrijeme nalazila na samom vrhu zadovoljenih potreba (tik uz ugodne zaposlenike i zanimljivost posla), postaje sve važnija te se, posljedično, s dna hijerarhije radnih vrijednosti smješta uza sam vrh* (Ibid.,524).

(Postnikov, 2014.), ukazuje na tranzicijske posljedice neoliberalnih aspiracija. Nastale društveno-ekonomske promjene sadržane su u konceptu postindustrijskoga društva³, kojim se opisuje promjena u podjeli rada obilježena deagrarizacijom i deindustrijalizacijom, točnije rastom uslužnih zanimanja te dominacijom tercijarnog sektora (Peračković, 2010.:70). Štoviše, njime se označava smanjenje značaja klasičnog industrijskog radnika i svojevrsna hibridizacija nekad autonomnih sfera radnoga i neradnog/slobodnog vremena, radnoga mjesta i doma, proizvodnje i potrošnje, te sve maglovitije podjele između države i civilnog društva (Hromadžić, 2008.).

Obrat od industrijskog/fordističkog u postindustrijski/postfordistički proizvodni sustav rezultirao je brojnim promjenama u kapitalističkoj produkcijskoj i vrijednosnoj matrici; uslijed revolucije informacijskih tehnologija, globalizacije tržišta i financijske deregulacije uspostavila se drugačija forma produktivnosti, efektivnosti, reagiranja na tržišne zahtjeve (Lipovetsky, 2008.:47). U drugoj polovici 20. stoljeća počela je jačati uloga informacijskih, jezično-komunikacijskih, nematerijalnih usluga, stoga i naglasak na samoinicijativnosti, autonomnosti te individualnoj originalnosti (Hromadžić, 2008.a). Sigurnost fordističkoga ponovljivog produktivizma i socijalne ugodnosti zamijenila je nesigurnost postfordističke trke za inovacijom⁴ te nestabilnost radnih okolnosti (Lipovetsky, 2008.). Brojna su radna mjesta nestala, ali još ih je više nastalo⁵; zbog socio-demografskih promjena pojavili su se novi

³ Kao prve teoretičare postindustrijskoga društva svakako valja izdvojiti američkog sociologa Daniela Bella te francuskog sociologa Alaina Tourainea. Neovisno o tome tko je prvi upotrijebio izraz - Bell 1959. godine na jednom predavanju u Salzburgu i zatim u neobjavljenom radu iz 1962., naslovljenom *The Postindustrial Society: A Speculative View of the United States and Beyond*, čije su ideje inkorporirane u brojne Bellove radove do kraja 60-ih godina, a konačno razrađene 1973. godine u knjizi *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting* (Waters, 1996.:106), ili pak Touraine u svojoj *La Société post-industrielle* iz 1969. godine - njihove su teze temelj sociološke teorije postindustrijskog društva. Iako i upravo zato što je Bell svoj koncept razvio u okviru tehn-ekonomske dimenzije društva, a Touraine se usredotočio na promjene u političkoj i kulturnoj dimenziji, njihove je pristupe moguće promatrati komplementarnima (Peračković, 2010.:89).

⁴ Tejlorsko-fordovski produkcijski model još je od prvih desetljeća prošloga stoljeća u strogom tvorničkom režimu discipliniranja udario temelj znanstvenoj metodi upravljanja i organizacije rada, pridonoseći racionalizaciji i rastu produktivnosti te akumulaciji kapitala (Lipovetsky, 2008.; Hromadžić, 2008.). Prvo je, dakle, Taylor proglasio vremensku mjerljivost svake radnje, a zatim je Ford svaku tu vremenski izmjerenu radnju rasporedio na traku međusobno povezanih radnji koja teče ispred radnika (Attali, 1992.:263-264).

U drugoj polovici 20. stoljeća, posebice od 70-ih godine nadalje, počela je opadati potražnja za masovnom serijskom proizvodnjom, a kao supstitut uniformirane tržišne ponude pojavila se segmentirana tržišna ponuda sa specijaliziranom produkcijom individualiziranih roba i usluga (Hromadžić, 2008.). Umjesto standardiziranih modela u ograničenom broju počeli su se ispunjavati interesi za usko određenim proizvodima, kreirajući dinamičan i fleksibilan sustav diferencijacijske proizvodnje, prilagođen specifičnim zahtjevima i ukusima potrošača (Ibid.).

⁵ Tranzicijom u postindustrijsko društvo, uslijed modernizacije i brzine tehničkih promjena, zastarijevanje tehnika implicira i zastarijevanje kvalifikacija, odnosno stvaranje tehnički neadaptiranih kontingenata u koje se podjednako ubrajaju i dugogodišnji industrijski radnici i mladi budući radnici koji su izašli iz zastarjelog obrazovnog sustava, a koji više ne odgovara tehničkim potrebama gospodarstva (Touraine u Peračković, 2010.:92). Na tom je tragu indikativno da se u Hrvatskoj ove godine ukida 50-ak programa, poput onih za tapetare, glazbalare, proizvođače stakla, bačvare i dr., jer naprosto *više nema zanimanja za ta zanimanja* (Čuljak,

obrasci zdravstvene i socijalne skrbi, praćeni i masovnim ulaskom žena u radno-aktivno stanovništvo, smanjenjem radnog tjedna započeo je rast industrije slobodnoga vremena, a marketizacijom ponude i potražnje roba, informacija i usluga generalno, rad se specijalizirao na marketing, proizvodnju, financije, istraživanje i znanje o ljudskim resursima (Bell u Peračković, 2010.:85). Oslanjajući se na produktivističku logiku i principe industrijsko-proizvodnog produkcijskog režima, postfordistička vrijednosno-profitna matrica pokazala je fascinantnu sumpsumpcijsku moć⁶ nadasve fleksibilnog kapitalističkog sustava (Hromadžić, 2008.). Promijenio se temelj gospodarstva: *ako se industrijsko društvo određuje količinom proizvedenih dobara kao mjerom standarda života, postindustrijsko društvo se određuje kvalitetom života koja se mjeri uslugama i udobnostima* (Bell u Rifkin, 2005.:112).

Iako su posljedice preobrazbe u društvo usluga evidentne prvenstveno posljednjih 15-ak godina, proces tercijarizacije u Hrvatskoj započeo je još 70-ih godina prošloga stoljeća, u vrijeme socijalizma (Peračković, 2010.:199). Problemi sustava socijalne sigurnosti osjetili su se već osamdesetih godina kada su stope gospodarskog rasta smanjene, nezaposlenosti povećane, te kada je nastupila fiskalna kriza države, a zatim su rat i tranzicija dodatno otežali situaciju (Puljiz, 2006.:126). U pozadini Domovinskog rata dogodila se redistribucija nacionalnog dohotka, dakle pretvorba i privatizacija, uslijed čega se ekstrahirala dihotomija između okorištenih dobitnika i ratno-tranzicijskih gubitnika (Ibid.). U takvoj se konstelaciji s jedne strane javljaju unutrašnji pritisci „gubitničkih“ slojeva (poput branitelja, umirovljenika, nezaposlenih) koji traže intervenciju države i redistribuciju dohotka, dok s druge strane

2016.). S druge strane, s fleksibilizacijom rada pojavio se i paradoksalan fenomen proliferacije tituliranja poslova epitetima koji zvuče „uzvišeno“ i „važno“ (eng. *uptitling*), stvarajući fiktivnu radnu mobilnost, a čime se zapravo samo prikriva realna prekariziranost radnika (Standing, 2011.:17). Iako uglavnom nemaju mogućnosti napredovanja i razvoja, radnici postaju „voditelji“ i „šefovi“ jedinica; smetlar postaje „reciklažni referent“, raznoslač novina postaje „referent medijske distribucije“, čistači zahoda su „sanitarni konzultanti“, čistačice su „tehničarke površinskih područja“ i sl., a sve su to u osnovi potrošne i lako zamjenjive pozicije (Ibid.).

No, doima se da su u konačnici svi zamjenjivi kada je u pitanju digitalna revolucija te napredak u razvoju robotike i računarstva; usavršavanje umjetne inteligencije najviše prijeti zanimanjima u kojima se ponavljaju rutinski zadaci (poput dostavljača i administratora), dok su poslovi s visokim stupnjem kreativnosti (glazba, modni dizajn, gluma itd.) zasad manje ugroženi (M.R., 2016.).

⁶ Prijelazom u postindustrijski sustav i neoliberalan kasnokapitalistički model čitav je niz ljudskih aktivnosti utemeljenih na intelektualnom i kreativnom radu postao dio profitne kapitalističke mašinerije, iz čije je produkcijske i vrijednosne matrice dotad bio izuzet (Hromadžić, 2008.). Činjenica da je sintagma *društvo znanja* postala jedna od osnovnih tržišnih kategorija napose ukazuje na moć, prilagodljivost i fleksibilnost kapitalističkog sustava, odnosno na aspiraciju ka totalitetu *jednoga* – globalnog ekonomskog tržišta (Ibid.). Marx je tu tendenciju prepoznao još u 2. polovici 19. stoljeća te ju imenovao *formalnom sumpsumpcijom*, čime se označava spomenuta *sposobnost kapitalističkog sustava da u svoje produkcijske odnose uključi i radne prakse koje ne izvire neposredno iz njegova domena* (Ibid.).

djeluje vanjski, globalizacijski pritisak koji zahtijeva redukciju javnih i socijalnih troškova te prilagodbu novim trendovima tržišta kao kompetitivna socijalna država (Ibid.)⁷.

U kontekstu hrvatskoga društva indikativno je pitanje *što raditi u postindustrijskom društvu*⁸, ukazujući na pretvorbu i privatizaciju po osamostaljenju Hrvatske, odnosno na posljedice prijelaza u tržišno gospodarstvo, a što je rezultiralo nezaposlenošću uslijed tehnoloških viškova i restrukturiranja gospodarskih djelatnosti (Peračković, 2010.:9). Prihvativši sustav pravila i normi „odozgo“, od strane međunarodnih ekonomskih institucija (Međunarodni monetarni fond (MMF), Svjetska trgovinska organizacija (WTO), Svjetska banka), započela je prilagodba strategijama i koncepcijama istih te njihovoj konfiguraciji gospodarenja (Milardović, 2004.). Oslanjanje vladajuće strukture u RH na tuđu moć značilo je prešutno napuštanje proizvodno tehnološke orijentacije i stvaranja novih vrijednosti, oslonivši se na trgovačku orijentaciju, *na uvoz svega od onih koji bolje proizvode od nas i koji u svemu bolje misle od nas* (Kulić, 2006.:106). Kao statist globalnih igrača, bez vlastite koncepcije gospodarenja resursima, hrvatski razvoj počeo se projicirati kroz inozemna zaduženja; rasprodane su banke, telekomunikacije i energetski sustav te su uvezeni strani trgovački lanci uz nisku cijenu rada, razbijajući privid socijalnog i gospodarskog sustava (Ibid.).

Hrvatska kao subjekt kulture postaje subjekt civilizacije s političkim priznanjem od strane svijeta država, a zapravo je suverena tek *onoliko koliko je partner u međunarodnim razmjenskim odnosima* (Ibid.,105). Ostvarivši parlamentarnu demokraciju i pravnu državu te razvoj tržišnog gospodarstva kao faze tranzicije i prilagodbe, prihvaćajući (ekonomski) neoliberalizam kroz internacionalizaciju trgovine i financija, transnacionalne korporacije i

⁷ *U takvim okolnostima sve se odvija po pravilima politike „korak naprijed – korak nazad“* (Puljiz, 2006.:126). Štoviše, možemo reći da u globalizaciji gospodarstva Hrvatska balansira *između 'Lexusa i masline'; između ubacivanja u globalizacijsku lađu, pristajanja na modernizaciju 'odozgo' i tradicije* (Milardović, 2004.:169). Shvaćajući Lexus kao japansku inačicu Mercedesa i ideju napretka, a maslinu kao iskon i tradiciju, sami se odnosi na globalnoj razini mogu sagledavati kao *interakcija između onoga što je novo, kao web stranica na Internetu, i onoga što je staro, kao kvrgavo stablo na obali Jordana* (Friedman u Milardović, 2004.:169)

⁸ Problematiku (n)ove epohe možemo ekstrahirati u obliku simboličnoga, multidimenzionalnoga pitanja: *(Za)što raditi u postindustrijskom društvu?* U istoimenoj knjizi sociolog Krešimir Peračković daje iscrpno sažet prikaz preobrazbe društvene strukture i vrijednosti kroz promjene u podjeli rada, promišljajući preobrazbe socio-profesionalne strukture uslijed procesa modernizacije, industrijalizacije i deindustrijalizacije. Naime, *što raditi* upućuje na problem nestanka brojnih industrijskih zanimanja zbog informatizacije proizvodnje i usluga, investiranja u zemlje s jeftinom radnom snagom i globalne ekonomije, a *zašto raditi* ukazuje na nestajanje tradicionalnog poimanja rada kao dominantnoga društvenog djelovanja u industrijskom društvu te pojavu novih plaćenih oblika radnih odnosa (Peračković, 2010.:9). Postavljajući pitanje *za što raditi* osvještava se problem i bivših zemalja blagostanja i bivših socijalističkih zemalja, a riječ je o nestanku sigurnosti zaposlenja, cjeloživotnog posla i gubitku socijalnih beneficija s jedne strane, te pojave fleksibilnih oblika rada s druge strane (Ibid.). Naposljetku, izbacivanjem „što“, preostaje još *zaraditi*, implicirajući nesrazmjernu zaradu onih koji su prisiljeni tražiti dodatne poslove i onih koji ostvaruju natprosječno visoke prihode u odnosu na prijašnje generacije (Ibid.).

informatijske tehnologije, Hrvatska je postepeno zaključila i proces euroatlantske integracije uključivanjem u Sjevernoatlantski savez 2009. godine, te u punopravno članstvo Europske unije 2013. godine. Izloženost međunarodnom tržištu utjecala je na preobrazbu u strukturi rada i izmjene uvjeta radničke egzistencije, stoga *ako se pažljivije promotre kretanja na tržištu rada te dublje pronikne u položaj zaposlenih, posebno u privatnim poduzećima, onda vidimo da je fleksibilizacija i prekarizacija ušla duboko u hrvatski svijet rada* (Puljiz, 2006.:128).

S-uma sveopće komodifikacije⁹ - sve je postalo kontingentno; globalna ekonomija podrazumijeva tretiranje svega kao robe koja se može kupiti i prodati, a tržišnim su silama podlegli i fizički proizvodi i usluge, pa i sama poduzeća, koja se razmjenjuju, razdjeljuju, iznajmljuju, pre/prodaju i restrukturiraju „od danas do sutra“. Naime, u *doba pristupa*, epohe u kojoj utjelovljenje kapitala i čitavo iskustvo života prelaze u neopipljive, mrežne odnose, dugoročno vlasništvo ustupa mjesto kratkoročnom pristupu; u umreženoj ekonomiji fizički kapital postaje proces, isplativ i vrijedan samo kao promet, a ne akumulacija (Rifkin, 2005.). Sustav neoliberalizma postao je sustavom *dnevne važnosti od danas do sutra*, podjednako nesiguran za sve radnike, poduzetnike, menadžere i vlasnike (Kulić, 2006.:102-103)¹⁰. Unatoč nejednakim životnim šansama¹¹ svi imaju jednaki potencijal gubitka financijskog, egzistencijalnog zaleđa „preko noći“, odnosno rizik upadanja u zamku prekarnosti. Zapanjujuća interferencija temporalne i ekonomske dimenzije osobito je vidljiva u financijskom sektoru; iako nije moguće *sjesti na stolac čija je konstrukcija tek u zamisli* (Meštrović, 2015.:300), upravo se na tom imaginarnom temelju današnji sustav održava. Riječ je, naime, o paradigmi neoliberalne politike vladanja putem proizvodnje duga, što zapravo

⁹ Komodifikacija označava proces pretvaranja nekoga materijalnog predmeta ili osobnog umijeća u robu na tržištu (Peračković, 2008.:986). Riječ je o fenomenu kojim se koncept robe proširio *od materijalnih proizvoda i usluga do međuljudskih odnosa, simboličkih značenja, prodaje osobnosti i nekih nematerijalnih resursa postindustrijskoga doba kao što su npr. doživljaj, ugodaj, događaj i iskustvo* (Ibid.). Upravo kroz uslužna zanimanja i sam čovjek postaje roba na tržištu jer kao uslužitelj u interakciji s korisnikom zapravo prodaje dio svoje osobnosti, stoga se doista čini da proces komodifikacije nema granica zato što sve može postati robom *ako dobije takvo društveno značenje koje su ljudi spremni platiti* (Ibid.,989).

¹⁰ Prihvaćanje neoliberalnih doktrina plodno je tlo za nastanak kasinoekonomije, *ekonomije koja je utemeljena na preraspodjeli svega vrijednog kroz proces pretvorbe i privatizacije društvenog bogatstva: tržišta, banaka, poduzeća, nekretnina, zemljišta, dobara, itd.* (Kulić, 2006.:106). Drugim riječima, modernizacijom „odozgo“, odnosno stavljanjem na raspolaganje stranim vlasnicima te političkim, bankarskim i trgovačkim klasterima, Hrvatska se uvukla u sustav nesigurnosti, u kvartalni kapitalizam ili kasino-kapitalizam, u kojem nevidljiva sila financijskoga tržišta diktira socijalne i gospodarske odnose (Ibid.). Beskonceptijsko određenje Hrvatske spram gospodarenja resursima i kapacitetima za društvenu proizvodnju omogućilo je *uvlačenje trojanskog konja iz čije je utrobe izašlo darvinističko poduzetništvo i darvinistički menadžment* (Ibid.,108).

¹¹ Iako promovira jednakost mogućnosti, neoliberalizam i neoliberalna globalizacija zapravo naglašavaju i perpetuiraju nejednakosti jer sve društvene skupine nemaju jednake mogućnosti pristupa otvorenim i slobodnim tržištima, pri čemu su nerazvijene zemlje, ruralno stanovništvo, žene, manje obrazovane skupine i dr., tek neke od nepovlaštenih skupina u globalnom tržišnom gospodarstvu (Vidović, 2006.:142).

predstavlja *strateško oružje destrukcije fordizma* (Lazzarato, 2013.:59). Drugim riječima, iscrpljivanje žive radne snage dodatno se intenzivira i nadograđuje apstraktnom financijskom superstrukturu unutar koje supostoje zaduženi ljudski kapitali – lišeni vremena, ali bogati kapitalom-dugom, točnije potencijalom stvaranja budućeg kapitala. Štoviše, *kapitalizam objektivno prikriva činjenicu da novac funkcionira na dva fundamentalno različita načina*: kao prihod/plaća označava sredstvo plaćanja/kupnje dobara, a kao kapital/dug omogućava (kreditno) financiranje i strukturiranje moguće buduće proizvodnje (Ibid.).

Međutim, koliko fiktivne vrijednosti preuzimaju društvenu zbilju toliko se i uviđa da je vrijeme jed(i)na istinski rijetka realnost: *nitko ga ne može proizvesti, nitko ne može prodati vrijeme kojim raspolaže niti ga itko može gomilati* (Attali, 2008.:159). Svijest o našoj egzistencijalnoj određenosti izvjesnom količinom vremena oblikuje poimanje istoga u smislu istjecanja, trošenja, gubljenja, dobivanja, iskorištavanja i sl. Govorimo, stoga, o *menadžmentu vremena*, čija je pretpostavka da vremenom čovjek može upravljati putem kontrole i planiranja, tretirajući ga pritom kao resurs i kapital koji valja promišljeno koristiti određivanjem (dnevni, tjedni itd.) prioriteta i planova *chronosu*, odnosno mjerljivome vremenu, racionalizirajući pritom ne/odgodivost nečega te uvažavajući fleksibilnost i spontanost spram *kairosa*, kao pogodnoga trenutka (Cifrić, Trako, 2010.:41). Pa ipak, preciziranje i kvantificiranje rada i/pomoću vremena doima se i poima, danas čak intenzivnije no ikad, kao da svake sekunde *Frederick Taylor vreba u blizini, provjerava štopericu i s neodobravanjem cokće nad svojim bilješkama* (Honoré, 2005.:214).

Shvaćanje rada kao kvantificirane i svrhovite vrste aktivnosti u kontekstu kapitalističke proizvodnje pretpostavlja razlikovanje produktivne od neproduktivne aktivnosti (Lakoff, Johnson, 2015.). Točnije, ljudska je aktivnost '*produktivna*', *društveno korisna, samo u obliku prodane aktivnosti*, a kao takva predstavlja uvjet fizičke i društvene egzistencije, odnosno preživljavanja uopće (Perlman, 2004.:8). Promatrajući rad kao iznuđenu, korisnu, produktivnu djelatnost, ono se shvaća i kao vrijeme neslobode unutar kojega čovjek djeluje prema izvanjski zadanom određenju (Polić, M., Polić, R., 2009.:259-260). Na tragu neslobodnoga vremena kao vremena pribavljanja sredstava za život, konceptualiziranje rada i vremena kao resursa odnosno fakticiteta koji podliježu menadžmentu implicira shvaćanje slobodnoga vremena kao onoga što nije rad već nesvrhovita (ne)aktivnost. No, življeno iskustvo propituje takvu konstataciju, osobito u današnjemu potrošačkom društvu, u kojemu svaki pojedini privatni život postaje komercijalno tržište (Rifkin, 2005.). S obzirom na potpunu marketizaciju načina života i individualnih iskustava te naglašenost potrošačkog hedonizma, u

kontekstu prekarnog rada (i) prekarnih radnika situacija postaje i složenija, jer, *kako da u tim uvjetima budu dostizni ugoda i užici dokolice bez plaćenoga rada* (Lipovetsky, 2008.:166)?

Fleksibilnost atipičnih oblika zapošljavanja zamišljena je kao poticaj motivaciji, kreativnosti, inicijativi i autonomiji radnika, kojima su na izbor dani različiti individualizirani ugovorni modeli: na određeno vrijeme, s nepunim radnim vremenom, na zahtjev, na daljinu, privremeni rad, samozapošljavanje i sl. (Bilić, 2009.:923). Primjena spomenutih modela s jedne strane pomaže poslodavcima u ostvarenju maksimalizacije produktivnih mogućnosti uz minimalne troškove, dok s druge strane radnici očekuju ravnotežu između vremena rada i zarađivanja te slobodnoga vremena i osobnog razvoja. Fleksibilni se oblici rada stoga prikazuju *s dvije ambiciozne strane: jedne za društvenu uporabu, a druga je namijenjena onomu tko ju prihvaća* (Curcio, 2007.:38)¹². Međutim, koliko je riječ o izboru toliko je riječ i o iluziji izbora¹³; (permanentna) ekonomska nesigurnost onemogućava slobodu i razvoj ili barem osjećaj slobode i razvoja pojedinca. Obratom od stabilnoga i sigurnoga radnoga mjesta, radnoga vremena, kontinuiranoga prihoda i osiguranja do nestabilnoga i nesigurnoga, kontingentnoga zaposlenja, industrijski je proleter postao postindustrijski prekarni, a nekadašnje življenje na neodređeno postalo je preživljavanje na određeno. U uvjetima intenzivirane globalne kompetitivnosti čitavo je radno-aktivno stanovništvo podjednako podvrgnuto pritiscima prilagodbe tržištu te „fluidnosti“ radnih odnosa¹⁴. Od radnika se očekuje da uvijek bude „na raspolaganju“ odnosno da se privremeno, ali potpuno poistovjeti s poduzećem, isključujući pritom sve ostale obaveze, dok usto mora biti i „uključen“ što podrazumijeva snažno zalaganje, inicijativu i neprestano dokazivanje, iako na taj način održava tek privremenu prisutnost u planovima poduzeća (Curcio, 2007.:10). *Kao što potrošač, popustivši pred čarolijom robe, puni svoja kolica prolaznim iluzijama*, tako se i radnici, pristajući na spomenute zahtjeve, lišavaju međuljudskih vrijednosti jer je u toj razmjeni upravo natjecanje uvjet preživljavanja (Ibid.,10-11).

Na liniji sveopće fleksibilizacije i prekarizacije oblika rada, Lipovetsky ponajbolje opisuje aktualno stanje: *kraj „religije rada“ znači sve drugo osim nestanka važnosti koja mu se pripisuje* (Lipovetsky, 2008.:166). Tome svjedoči Standing, koji ukazuje na važnost

¹² Na taj se način zauzimanje radnih mjesta naizgled povećava, no zaposlenost se smanjuje, stoga povremenost i privremenost fleksibilnoga rada *ne znači 'nove slobode' nego zapravo nove kontrole* (Curcio, 2007.:39).

¹³ *Fleksibilnost radnog vremena samo je iluzija, jer zapravo radite stalno, kao što je iluzija i da imate veću slobodu izbora posla jer ste često prisiljeni prihvatiti svaki posao koji vam se nudi, ili zato što vam uistinu treba ili zbog straha da iako ga sada imate, možda ga neće biti sljedeći mjesec* (Matejčić, 2013.).

¹⁴ Današnji uvjeti naprosto zahtijevaju fleksibiln(ij)u osobu i sposobnost stalne prilagodbe novoj okolini, okolnostima i očekivanjima, odnosno *svatko je prisiljen biti kameleon, kako bi mogao reagirati na mnoštvo prilika koje se javljaju* (Rifkin, 2005.:253).

temporalne dimenzije i predlaže koncept tercijarnog vremena, svojstven društvu usluga i 24/7 kulturi, ukazujući na činjenicu da prekarni radnici obavljaju i znatnu količinu rada koji nije posao. Štoviše, na tragu re/strukturiranja radne i temporalne logike, otvara se prostor razumijevanju *rada-za-posao* (eng. *work-for-labour*) iliti nevidljivog rada¹⁵, a posao bi, pod pretpostavkom emancipatorske dimenzije fleksibilnosti, (teorijski) trebao zadovoljiti i potrebu za igrom (Standing, 2011.). Huizinga je u 20. stoljeću ustvrdio da *što se više približujemo* (sic!) *našem vremenu*¹⁶, *to je igru i ne-igru teže razlikovati*, osobito u kontekstu suvremene politike (Huizinga, 1992.:186), a prijelazom u dvijetisućite Rifkin je ustanovio da *etos rada polako ustupa mjesto etosu igre* (Rifkin, 2005.:325). No, budući da su novac i robe mjerilo svih stvari - a koje se pribavljaju upravo plaćenim radom – u svijetu prekarnog rada neminovno je na snazi ideologija *survivalisma*, odnosno života svedenog na preživljavanje (Vaneigem u Gardiner 2000.:116).

U svrhu daljnje razrade i prijemčivosti svega spomenutog, interdisciplinarni pristup rasvijetlit će ko/egzistiranje brojnih fragmenata događaja koje ćemo izdvojiti i povezati sa ciljem interpretiranja izvjesnog slučaja radne i financijske neizvjesnosti. Interferencija kulturalno-povijesne i socio-ekonomske makro-perspektive te fenomenološki uvid u specifičnu mikro-zbilju omogućit će svojevrsan *both/and* pogled¹⁷ na pritiske i iskustva koji vode prekarnoj egzistenciji u uvjetima neprestane izloženosti tržišnim silama. Sagledavajući konstituiranje radne svakodnevice u kontekstu poduzeća čiji ritam uvjetuju atmosferske ne/prilike i dostatan broj sklopljenih ugovora, promotrit ćemo kolizije različitih temporalnih orijentacija, ne/izvjesnost pribavljanja novčanih sredstava, te regresivne i razvojne implikacije (zamke) prekarnosti, koja zahvaća i profesionalnu i privatnu sferu, štoviše svaki aspekt života.

¹⁵ Detaljnije u poglavlju 4.1.

¹⁶ Kako tvrdi Huizinga: *Ne želimo gubiti vrijeme pitajući se što podrazumijevamo pod riječju 'današnji'. Samo je po sebi jasno da je vrijeme o kojemu govorimo uvijek ono što je u povijesti već prošlost* (Huizinga, 1992.:176). Štoviše, nije riječ samo o pripadnosti mlađoj ili starijoj generaciji, već i o saznanjima koje netko posjeduje; *Čovjek upućen u povijest svojim će predodžbama pod pojmom 'moderan' ili 'današnji' u pravilu obuhvatiti veći dio prošlosti od onoga koji živi u kratkovidnosti trenutka* (Ibid.).

¹⁷ Kao pogled koji objašnjava istovremenu odvojenost i obuhvaćanje, istovremeno „ovo i još nešto više“, *both/and* reprezentacija služi proizvodnji novih značenja te se konstantno nadograđuje. Riječ je o teoriji Henrija Lefebvrea koji je redukcionizam binarnih opozicija smatrao problematičnim, predlažući „otrečivanje“ (eng. *thirding-as-othering*) odnosno uvođenje trećega pojma/prostora koji nije između, ali nije ni suma, nego nešto posve drugo; pojam koji dekonstruira i rekonstruira navodnu cjelovitost (bilješke s predavanja, Antropologija prostora; Puljar D'Alessio, 2013./14.).

2. Re/definiranje prekarnosti

„Male su promjene neprijatelji velikih promjena.“

- Bertolt Brecht (1976.:277)

Honorarni radnici, imigranti, radnici na crno, skvoteri, radnici na minimalcu, mladi obrazovani (pre)zaduženi ljudi, radnici u kulturnom sektoru, sakupljači boca, pripravnici, sezonski radnici – samo su neki od predstavnika *raznorodne vojske prekarnih radnika današnjice* (Matejčić, 2013.). Svakodnevno zbrajanje, imaginarno raspoređivanje neisplaćenih honorara, četrnaestosatne smjene, paralelni angažmani, život između rokova, čekanje novog tromjesečnog ugovora, kreditna nesposobnost ili ispunjavanje prijave tek su fragmenti različitih iskustava prekarnog rada prekarnih radnika (Postnikov, 2014.). Iako inherentna postojanju „otkad je svijeta“, na liniji svega spomenutog čini se da nesigurnost u 21. stoljeću u formi prekarnosti poprima dramatične razmjere u gotovo svim aspektima ljudskoga života. Izazov definiranja prekarnog rada zato u prvome redu proizlazi iz samoga naziva, odnosno nesigurnosti kao temeljnoga obilježja istoga, što implicira i nesigurnost glede teorijskoga i metodološkog istraživanja, osobito zbog konceptualne i statističke nestandardnosti unutar različitih društveno-ekonomskih modela, institucionalnih okvira tržišta rada te pravno-političkih mjera zaštite radnika (Starčević, 2014.)¹⁸. Upravo na tom tragu iščitavamo privlačnost, fleksibilnost i diskutabilnost pojma, osvještavajući potencijalnu opasnost „prostitucije“ samoga termina. Kompleksan značenjski korpus kojega isti obuhvaća zahtijeva, stoga, kritičku perspektivu i pomnu retoričku upotrebu, pri čemu ograničavanje i definiranje

¹⁸ U nekim se poimanjima prekarnome radu nastoji pripisati pozitivan aspekt u smislu romantičnoga slobodnog duha koji odbija podređivanje ustaljenim normama rada (Standing, 2011.:9). Spomenuto prepoznajemo u pojmu *freelancing*, odnosno slobodno bavljenje radom, bez šefa, ureda ili ugovora o radu, pri čemu nezavisnost tzv. *freelancera* proizlazi iz toga da nisu na duže vrijeme vezani za određenog poslodavca, ali istovremeno mogu biti kratkotrajno vezani za više njih, a imaju mogućnost definiranja svojih usluga i njihove cijene te odabira poslova i klijenata za koje žele raditi (Jurković, 2014.). *Freelanceri* samostalno reguliraju svoj rad, stoga se nerijetko tvrdi da *freelancing* zapravo nije posao ili rad od angažmana do angažmana; to je stil života (Ibid.). Štoviše, romantizacija prekarnog rada predstavlja se kao dobrovoljan izbor pojedinaca koji su i sami dinamični, fleksibilni i inovativni te sami zahtijevaju i poseban radni odnos koji ispunjava njihove potrebe jer i poslovi se konzumiraju i moraju biti zanimljivi u 'društvu sakupljača iskustava' (Bauman u Starčević, 2014.:43).

Pojam prekarnog rada varirao je u različitim zemljama. U Italiji je isti označavao nešto više od tek neformalnog rada i niskih primanja, implicirajući prekarnu egzistenciju kao standardan način života, dok se u Njemačkoj pojam pripisivao i privremenim radnicima i nezaposlenima, koji sumnjaju u mogućnost socijalne integracije (Standing, 2011.:9). U Japanu je pak pojam prekarnog radnika postao sinonimnim s terminom *the working poor* odnosno s radnicima čija primanja graniče sa siromaštvom, no kasnije se razvio u distinktivan pojam, usko vezan uz tzv. *freeters*, mlađe radno-aktivno stanovništvo zahvaćeno konstantnim privremenim radom i niskim primanjima, a čiji se broj dramatično povećao kasnih 90-ih godina (Ibid.).

specifičnih oblika radne/životne nesigurnosti, a koji „ulaze“ u mogući konceptualan opis, ovise o različitim kriterijima koji se određuju kao referentne točke problematiziranja.

Raspravljajući o prekarnim radnicima Standing izdvaja sedam oblika radne sigurnosti kojih su isti lišeni, a to su: stalno zaposlenje s punim radnim vremenom; zaštita od neopravdanog otpuštanja u smislu otkaznog roka i otpremnine; zadržavanje radnoga mjesta i/ili mogućnost napredovanja; zaštita na radu i zdravstvena zaštita; mogućnost razvijanja, usvajanja te primjene vještina i kompetencija stečenih edukacijom; sigurnost prihoda, točnije stabilan iznos plaće, te naposljetku sigurnost i zaštita kroz sindikalno predstavništvo (Standing, 2011.:10). Riječ je, točnije, o negativnom određenju, o naglašavanju nedostataka - što ne znači da ih pripadnici „prekarijata“ negativno i shvaćaju. Naime, razumijevanje prekarnog rada oslanja se na razumijevanje fleksibilnosti tržišta rada¹⁹, a ono sadrži i emancipacijski moment, stoga je moguće da netko *radije bira stvarni osjećaj nesigurnosti, nego lažne sigurnosti* (Matejčić, 2013.).

Indikativna je *percepcija nesigurnosti* sa strane radnika, točnije pripisivanje važnosti pojedinim indikatorima sigurnosti, a koji se ogledaju kroz kontinuirana i/ili dostatna primanja, mogućnost dugoročnog planiranja, dugotrajnost i sigurnost zaposlenja, socijalnu zaštitu i dr. (Starčević, 2014.:42). Ukoliko u određenoj zemlji prevladava visoka nezaposlenost, nedostatne naknade, nedostatak zaštite i sl. utoliko će i percepcija nesigurnosti biti veća – što je napose evidentno u postsocijalističkim zemljama (Ibid.). Na toj liniji *prekarijat je možda i više nego drugdje vjeran negativni otisak nekadašnjih radničkih prava*, a i sama se rasprava o prekarnosti najčešće određuje spram tzv. zlatnog razdoblja kapitalizma na Zapadu, dakle od Drugog svjetskog rata do krize sedamdesetih godina (Postnikov, 2014.). Posljedično, (negativno) definiranje prekarnog rada *registrira sve što je u međuvremenu izgubljeno* (Ibid.): postindustrijski radnici lišeni su svih onih privilegija, zaštita i sigurnosti koje je industrijski radnik donedavno uživao. No, ako geografski i povijesno „sakrijemo“ perspektivu čiji je fokus na prevlasti tercijarnoga i neformalnog sektora onda prekarnost postaje norma (Waite,

¹⁹ Procjena utjecaja fleksibilnosti na tržište, nezaposlenost i nesigurnost određena je upravo porastom atipičnih oblika rada, a koji odstupaju od tradicionalnoga, standardnog zaposlenja, dakle *stabilnog radnog mjesta s punim radnim vremenom gdje radnik ima jednog poslodavca po čijem nalogu radi, posao traje kontinuirano kroz cijelu godinu i radnik očekuje da će biti zaposlen na neodređeno te uživa određene beneficije i oblike osiguranja* (Starčević, 2014.:39). Međutim, nezahvalno je i nemoguće označiti sva atipična zaposlenja prekarnima, no istima je moguće odrediti četiri dimenzije prekarnosti, pri čemu vremenska označava razinu sigurnosti u kontinuitet zaposlenja i rizik od gubitka posla; organizacijska podrazumijeva individualnu i kolektivnu kontrolu nad radnim vremenom, smjenama i tempom rada; socijalna se ogleda kroz razinu pravne i sindikalne zaštite kao i pristupa socijalnom osiguranju, dok se ekonomska dimenzija odnosi na razinu plaće dostatne za održavanje radne snage (Rodgers, Frade i sur. u Starčević, 2014.:39).

2009.:13), stoga i Standingova konstrukcija prekarijata kao „nove klase“ postaje *pretenciozna i nepotrebna teorijska ekstravagancija* (Postnikov, 2014.)²⁰. Termin „prekarijat“ doima se prikladnim neologizmom samo u smislu ukazivanja na činjenicu da je temeljni status radničke klase (proletarijata) zapravo ostao nepromijenjen u smislu pribavljanja sredstava za život prodajom vlastite radne snage (Ibid.).

Uistinu, što danas više nije okruženo prijetnjama, nesigurnostima, rizicima? Posao, planet, nove tehnologije, mondijalizacija, seksualni život, izbor studija, mirovine, imigracija, „predgrađa“, gotovo sve može *pothranjivati osjećaje uznemirenosti* (Lipovetsky, 2008.:148). Pa ipak, ta rastuća „raznorodna vojska“ u kojoj se prepoznaju i zaposleni i nezaposleni pojedinci nipošto nije zanemariva, čemu svjedoče sve brojniji pokušaji teorijske i metodološke konceptualizacije²¹. Raspravu neosporno otežava razjedinjenost i neosvijestjenost prekarnih radnika; instrumentalnost, oportunističnost i nesigurnost posla moguće i jesu zajednički nazivnik heterogene vojske, ali nedostaje svijest o zajedništvu, odnosno politička

²⁰ Većina teoretičara promatra prekarnost kao isključivo suvremeni fenomen specifičan za neoliberalne prostore; no, mimo postfordističkih krajolika, promatrajući zemlje Globalnoga juga, teško da bi se uopće mogla zamijetiti prekarna stanja zato što su naprosto sveprisutna (Waite, 2009.:13). Problem je u (dominantnoj) perspektivi, a u tom je smislu i Standingov pokušaj definiranja „prekarijata“ novom klasom također vrlo diskutabilan. Smatrajući da je potreban novi vokabular koji ocrtava današnje klasne odnose, autor je izdvojio grupe za koje smatra da je moguće identificirati, no u konačnici je samo ponudio neadekvatnu i neupotrebljivu „definiciju“, prema kojoj *ne cijene svi u prekarijatu svih sedam oblika sigurnosti, ali im svima isti nedostaju* (Standing, 2011.:11). Naime, nabrojane nedostataka nekih karakteristika ne nudi jasno ograničenje pojma prekarijata, stoga se njegova definicija *pokazuje cirkularnom (prekarna/nesigurna klasa je nesigurna jer joj nedostaju oblici radne sigurnosti), preširokom (ne ograničavaju je ni statusi ni zanimanja) i nejasnom* (Starčević, 2014.:49). Štoviše, prema teoretičaru Richardu Seymouru, *mainstream* koncepti društvene klase nerijetko su deskriptivni, utemeljeni na kombinaciji određenih egzistencijalnih uvjeta, stvarajući mnoštvo klasifikacija i rangiranja te opisujući različita društvena iskustva, ali ne objašnjavaju njihov međusobni odnos (Seymour u Postnikov, 2014.). Drugim riječima, svi smo prekarni, ali to ne znači da tvorimo klasu; *Prekarnost treba promatrati kao zbir posljedica proizašlih iz 'svjesno odabranih klasnih strategija unutar kapitalističkih formacija' te samu nesigurnost i kao ugrađenu u kapitalistički sistem temeljen na rastu koji ovisi o financijskim rizicima i zaduženosti* (Seymour u Starčević, 2014.:50-51). Na toj liniji i Boris Postnikov smatra da preostaje samo zaključak *da hipertrofija klasnih podjela možda nudi raster za razvrstavanje naših svakodnevnih intuicija, ali ne i eksplanatorni model za razumijevanje odnosa rada i kapitala* (Postnikov, 2014.).

²¹ Apstrahirajući atipične radne odnose, nasuprot prekarnosti moguće je pokušati odrediti „kvalitetu zaposlenja“ prema određenim kriterijima, kao pojam koji ocrtava idealno zaposlenje i radnicima i sindikatima, i državi i poslodavcima (Starčević, 2014.:40). No, u svakom je slučaju definiranje prekarnog rada izuzetno kompleksno, teško mjerljivo, multidimenzionalno, te upućuje na teškoću i različitost operacionalizacije, budući da isti *uključuje različite oblike zaposlenja (na primjer privremeno zaposlenje, podzaposlenost, kvazi samozaposlenje, rad na dežurstva) koja su uspostavljena ispod društveno prihvaćenih normativnih standarda (tipično izraženih u terminima prava, legislativne zaštite zaposlenja i kolektivne zaštite) po jednom ili više kriterija (četiri dimenzije prekarnosti) što rezultira s nejednakostima između radnika (između radnika i zaposlenika i između samih radnika koji vode prema segmentaciji rada) i neujednačene distribucije nesigurnosti i rizika koje su tipično povezane s ekonomskim životom općenito i s tržištem rada posebno* (Frade i sur. u Starčević, 2014.:40). Heterogenosti prekarnog rada odgovara i pojmovna heterogenost, stoga se nerijetko na iste aludira korištenjem naziva iz kojih se nerijetko iščitava i njihov status, poput 'ne-klasa ne-radnika', 'kognitarijat', 'urbani nomadi', terminom 'McPoslovi', 'kreativni rad' i dr. (Starčević, 2014.:44).

aktivnost i organizacija (Standing, 2011.)²². Neovisno o tome jesu li zaista male promjene neprijatelji velikih promjena, odnosno je li potencijalna „prekarna vojska“ zapravo potencijalni revolucionarni pokret koji će poljuljati neoliberalni ekonomski model, svaki je predložak sagledavanja prekarnosti simptomatičan indikator logika i proturječnosti globalnih silnica, bilo da je riječ o životnim uvjetima uopće ili pak o pojedinom radnom iskustvu.

Našu ćemo interpretaciju prekarnih iskustava i prekarne egzistencije u kontekstu specifične djelatnosti započeti komparativnom analizom primjene mehanizama fleksibilnosti, odnosno praksa prilagodbe *transverzalnim formama fleksibilnosti u smislu vremena, prostora i zaduženja*, koje *poduzeću povećavaju mogućnosti reagiranja u svakom trenu na zahtjeve tržišta* (Curcio, 2007.:24). Prezentirat ćemo model Renata Curcia²³ koji je iste istražio u okviru trgovačkih lanaca, a zatim ih aplicirati na slučaj Pythije. „Okretanjem pile naopako“ dobit ćemo drugačiju sliku sagledavanja primjene mehanizama prilagodljivosti rada - nasuprot Curciovoj analizi iz perspektive radnika postaviti ćemo perspektivu poduzeća. Govoreći o fleksibilnosti izgradit ćemo temelj za kasniju analizu i razumijevanje zamke prekarnosti.

²² Standing smatra problematičnom činjenicu da se upravo među samim pripadnicima prekarnog rada javljaju tenzije (primjerice, otpušteni industrijski radnici pronaći će krivca u migrantima kao jeftinoj radnoj snazi), okrećući jedne od drugih te sprječavajući spoznaju da društveno-ekonomska struktura zapravo proizvodi ono što im je svima zajedničko, a to je ranjivost i nezaštićenost (Standing, 2011.:25). Za Standinga je važno pitanje emancipacije prekarnih radnika, smatrajući nužnom kolektivnu političku akciju, a čije naznake pronalazi u prvom desetljeću 21. stoljeća, kada su marginalizirane grupe počele organizirati alternativni Praznik rada kao protestni marš usmjeren, između ostalog, i na borbu protiv svih oblika prekarnosti, rezultirajući paneuropskim demonstracijama pod nazivom *EuroMayDay* (Ibid.,1). No, bez razvijene svijesti o zajedničkom identitetu mimo spomenutih akcija teško je očekivati porast političke snage za neku buduću reformu.

Rad Alexandera Jamesa Browna, naziva *Power Struggles: The Strategies and Tactics of the Anti-nuclear Movement in Contemporary Tokyo*, smješta anti-nuklearni pokret u Tokiju 2011./12. godine u kontekst globalnih previranja i ustanaka poput 'Okupiraj/mo Wall Street' i 'Arapsko proljeće', ukazujući na strukturalnu vezu između nuklearne industrije i šire političke ekonomije te anti-nuklearnih aktivizama i ostalih političkih borbi povezanih sa širim procesom post-industrijalizacije, uključujući i prekarizacije rada (Brown, 2015).

²³ U objavljenim djelima Renata Curcia često se izostavlja intrigantan i kontroverzan biografski detalj, a tiče se njegova djelovanja u okviru Crvenih brigada, komunističke oružane skupine koja je tijekom 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća izvršila niz ubojstava i otmica talijanskih pripadnika vlasti. Bio je jedan od najboljih studenata sociologije na Sveučilištu u Trentu, a odbio je primiti diplomu kao jasan znak radikaliziranih političkih uvjerenja, koji su rezultirali i formiranjem spomenute terorističke grupe (Petrinjak, 2008.). U zatvorima je proveo dvadesetak godina, a po oslobođenju je stekao pravo na rad te s obzirom na obrazovanje i nedvojbeno lijeva politička uvjerenja postao članom redakcije nakladničke kuće *Sensibili alle foglie* (Ibid.).

2.1. De/mistificiranje fleksibilnosti

Promatrajući trendove restrukturiranja radnih odnosa indikativan je, dakle, period globalne transformacije (1975.-2008.) kada se formirala globalna tržišna ekonomija utemeljena na kompetitivnosti i individualizmu (Standing, 2011.:26), sa zahtjevima fleksibilnosti, mobilnosti i opticaja radne snage. Pojavom novih informatičkih tehnologija, trgovina proizvoda i usluga počela se širiti izvan nacionalnih granica, a preplavljajući utjecaj neoliberalnih ideja o slobodi tržišta, pojedinca i privatnog vlasništva te ograničavanju upliva države i vlade otvorile su vrata internacionalnoj suradnji, intenziviranju produktivnosti i maksimalizaciji profita. Uvođenjem fleksibilnosti u radne odnose omogućeno je lakše zapošljavanje i otpuštanje radne snage, interna reorganizacija poduzeća te snižavanje troškova rada i prilagodba zahtjevima tržišta (Bilić, 2009.)²⁴. No, na jednoj je strani samovoljan odabir, a na drugoj nametnuta fleksibilnost; u širem je smislu riječ o aktualnim životnim uvjetima općenito, dok je u užem smislu riječ o specifičnim radnim iskustvima i okolnostima, točnije o utjecaju makroekonomskih promjena na mikrorazinama života (Hromadžić, 2008.a).

Forme fleksibilnosti odnose se na sposobnost prilagodbe radnome odnosu, u kojemu je upravo radnik taj koji se mora prilagođavati – mjesečnim, tjednim, svakodnevnim naglim izmjenama prostora i vremena rada te zadacima koje valja izvršiti. Istražujući odnose između radnika i poslodavaca u talijanskim distributivnim lancima Curcio je ukazao na promjenu značenja radne aktivnosti i radnih identiteta pod diktatom neoliberalnih vrijednosti i zahtjeva fleksibilnosti rada. Prikupivši brojna iskustva radnika iz različitih trgovačkih centara, autor je izdvojio nekoliko oblika dominacije poduzeća nad radnicima²⁵, a koji se manifestiraju kroz fleksibilnost radnog vremena i usto fleksibilnost povezanu s mobitelima te fleksibilnost vezanu uz atmosferske prilike, zatim „ukradeno vrijeme“ radnoga vremena, fleksibilnost prostora²⁶ i radnih zadataka, te samoupravnu fleksibilnost (Curcio, 2007.).

²⁴ Fleksibilnost prati trostruko značenje: ugovorna fleksibilnost podrazumijeva trajanje (ugovor o radu na određeno vrijeme), privremenost (sezonski poslovi) i posebnu regulaciju radnoga vremena (ugovor o radu s nepunim radnim vremenom), funkcionalna fleksibilnost označava proširenje zadaća postojeće radne snage (povećanje poslova i rotacija poslova), dok se numeričkom fleksibilnošću prilagođava veličina radne snage sukladno fluktuirajućim potrebama tvrtke (Bilić, 2009.:921).

Na liniji svega spomenutog možemo izdvojiti tzv. *staff-leasing* kao oblik unajmljenog rada, „na poziv“ odnosno *ad hoc*, prema trenutačnim potrebama tvrtke (Curcio, 2007.), te *outsourcing* kao praksu ugovaranja s određenim vanjskim suradnikom obavljanje internih funkcija ili usluga (Rifkin, 2005.:63).

²⁵ Curcio ih identificira kao represivne mehanizme prilagodljivosti ključne za produktivnost poduzeća, a koje naziva novim totalitarnim modelima odnosa (Curcio, 2007.). Autor pravi analogiju s institucijama poput ludnica, zatvora i logora, kao mjesta na kojima su mehanizmi kontrole uvježbani, a što je napose i sam iskustvo.

²⁶ Na jednom je plakatu EuroMayDay-a istaknuta torba kao simbol suvremenog nomadizma (Standing, 2011.:3).

Tipičan obrazac fleksibilnosti vremena podrazumijeva nestalno i promjenjivo radno vrijeme, odnosno *ad hoc* planove, rasporede i obaveze, stoga i neprestano suočavanje s prekovremenim radom te nepredviđenim *radnim* neradnim danima (nedjeljom, blagdanima itd.). Pod takvim je uvjetima menadžment vremena radnika u potpunosti podvrgnut zahtjevima i kontroli poduzeća, a kao jedini izbor p(re)ostaje stalno mijenjanje životnih planova u skladu s radnim okolnostima. „U paketu“ nerijetko dolazi i kontrola vezana uz mobitele što implicira konstantno bivanje na raspolaganju, uslijed čega se u potpunosti gubi granica između privatnoga i profesionalnoga života. Nejavljanje ili odbijanje onoga što se mora moglo bi ugroziti ono što se želi; kada je rad uvjet egzistencije, prilagođavanje i preživljavanje čine dvije strane medalje. Tome u prilog ide i fleksibilnost odnosno nepredvidivost radnoga vremena vezana uz atmosferske prilike, a što u slučaju trgovačkih centara, objekata prehrane i sl. znači da se radnici moraju prilagoditi povećanom opsegu posla. Primjerice, ako pada kiša onda je veća fluktuacija ljudi u zatvorenim prostorima, stoga se takav zahtjev *sruči kao nevrijeme* i na radnike koji su već na poslu i na radnike čija smjena nije još ni počela ili je pak završila (Curcio, 2007.).

Žrtvovanje vremena radnika poprima još dramatičniji karakter kada se odvija „krađa vremena“ sa strane poduzeća, pri čemu brojanje i kontroliranje fizioloških stanki²⁷ postaje „temelj“ produljenja radnoga vremena kao i uvjetovanje kolektivnoga izlaženja s radnoga mjesta (Ibid.,27). Kraj rada stoga ne ovisi o završetku smjene svakog radnika ponaosob već po završetku izvršenja zadataka svih radnika, iako to zahtjeva prekovremene sate – najčešće bez naknade. Slične implikacije sadržava i fleksibilnost prostora kao još jedno neupitno i samorazumljivo prilagođavanje, i to nužnosti putovanja od mjesta prebivališta do mjesta rada, ma koliko radnik bio udaljen i bez obzira na dvokratno radno vrijeme – također, nerijetko, bez naknade. Uza sve navedeno, posljednja su dva (suptilna) oblika vladanja nad radnicima „zapakirana“ u formi polivalentnog rada i samoupravne fleksibilnosti. Naime, zahtjev za prilagođavanjem potrebama poduzeća stvara *višestrukouslužnog* (sic!) radnika, čiji se radni zadaci neprestano mijenjaju i koji postaje *vrsta jokera čija glavna značajka nije profesionalnost širokoga spektra, nego neograničena prilagodljivost* (Ibid.,30). Drugim riječima, svako radno mjesto mora biti popunjeno i svaki radni zadatak izvršen, stoga nema ni mjesta ni vremena čekanju i osposobljavanju već je svatko na raspolaganju za svaku vrstu

²⁷ U tom smislu Curcio nalazi očitu analogiju s totalitarnim institucijama jer se vrši apsolutna kontrola nad vremenom radnika, stoga je na toj liniji moguće postaviti pitanje postoji li uopće *razlika između zabrane napuštanja radnog mjesta na blagajni trgovačkog centra zbog mokrenja i opetovanog, redovitog pregledavanja anusa zatvorenika pred 40 svjedoka* (Petrijak, 2008.)?

posla. Premješajući radnike s jednoga na drugo radno mjesto „popunjavaju se rupe“ i održava kontinuitet rada. Takva fleksibilnost utječe na stvaranje iluzije o prilici za napredovanje, slično kao i primjena samoupravne fleksibilnosti, koja zbunjuje i prikriva hijerarhijsku radnu strukturu. Određivanjem (naizgled) samostalne skupine koja sama određuje raspored i podjelu zadataka, dakle preuzima odgovornost i odlučuje o izvršavanju poslova, stvara se i održava prividna uključenost i jednakost cijeloga tima, iako se u pozadini uvijek nalazi Nadređeni koji na taj način manipulira radnicima u svrhu što veće produktivnosti (Ibid.,31-32). Spomenuta konstelacija odnosa eksplicitno sugerira zajedništvo i pripadnost skupini, no implicitno ruši radničke organizacije čineći besmislenim suprotstavljanje vlastitim kolegama-suradnicima, a *pretvaranje da ne postoji individualna borba za moć ili međusobni sukobi, samo osnažuje poziciju onoga tko se nalazi na vrhu ili tko kriomice vodi igru* (Ibid.,32).

No, valja uzeti u obzir da je Curciovo istraživanje kontekstualno određeno i jasno je da nije moguće svaki slučaj uklopiti u njegove parametre niti je svaka primjena mehanizama u poduzećima do tolike mjere rigorozna. Ipak, sam je predložak izvrstan filter sagledavanja specifičnih radnih uvjeta, u čemu leži primamljivost i intrigantnost komparativne analize. U konačnici, u „carstvu fleksibilnosti“, na koji god ugovorni oblik rada radnik pristao, uvijek postoje normativi čija se provedba iskazuje kao nužna za održavanje, odnosno profitiranje poduzeća – *ali to ne znači da nužnost koju takvi uvjeti nalažu mora opravdati svaki postupak* (Ibid.,103). Štoviše, ne mora nužno ni svako poduzeće biti „zli moćnik“ kojemu je u cilju maksimalno eksploatiranje radne snage i gomilanje profita.

Apstrahirajući specifičnu kontekstualnu umještenost autorove analize, u nastavku ćemo otkriti što se događa kada su radnici ujedno i poduzeće samo, te u kojemu spomenuti oblici fleksibilnosti predstavljaju standardan, uobičajen, presudan i naprosto neminovan modus rada i radnih navika, prvenstveno zbog same prirode posla, točnije ovisnosti o vremenskim ne/prilikama te ugovor(e)nim obavezama.

2.2. Pythia – prekarna fleksibilnost

Za potrebe rasprave koja slijedi te konzistentnosti referentnoga materijala relevantno je, prije svega, naglasiti da se analiza poslovanja Pythije temelji na izazovnoj poziciji koja je istovremeno i istraživačka i kazivačka. Riječ je, naime, o svojevrsnom etnografskom istraživanju, no za/držat ćemo akademski otklon od privatne inkorporiranosti u objekt istraživanja korištenjem pojma subjekta umjesto antropološkog pojma kazivača. Na taj se način moguće i ograđujemo od potencijalne zamke (pretjerane) subjektivnosti, stoga i raspoloživi „iskustveni inventar“²⁸ – koji obuhvaća promatranje sa sudjelovanjem, bilježenje specifičnih situacija, radnoga dnevnika i dijelova razgovora sa subjektima – ponajprije služi kao orijentir za snalaženje unutar kompleksne i delikatne konceptualizacije fenomena prekarnosti. Ne ograđujemo se, međutim, od ukazivanja na problematične obrasce aktualne ekonomsko-političke zbilje već iste kritički sagledavamo kroz interdisciplinarnu prizmu.

Pythia, kao što je već naznačeno, funkcionira na (pretežito) lokalnoj razini, kao poduzeće koje obavlja vanjske (*outdoor*) djelatnosti arborikulture i hortikulture²⁹. Sve poslove izvršavaju dvojica zaposlenih, koje ćemo imenovati Direktor ('66.) i Djelatnik ('80.)³⁰ – pri čemu nije riječ o naglašavanju hijerarhijskoga odnosa već o diskurzivnim linijama

²⁸ Nakratko ću iskoristiti prvo lice jednine u svrhu kontekstualnog pojašnjenja iz razloga što sam višestruko involvirana u objekt istraživanja. Točnije, poznata sam s profesionalnom dimenzijom poslovanja Pythije kao honorarna pomoćnica/zaposlenica, što podrazumijeva i rad na terenu i administrativni posao, a mimo toga privatno je riječ o dugogodišnjem poznanstvu subjekata, stoga je bliskost odnosa također jedan od razloga diskurzivnog „rastojanja“/nomenklature objektivnosti. Spomenuti radni dnevnik, započeo u siječnju 2015. godine, omogućava utvrđivanje specifičnih i/ili repetitivnih obrazaca u kontekstu izvršavanja poslova te uočavanje promjena, (p)a čak i konstruiranje svojevrsne statističke slike Pythije. No, (telefonski) razgovori i susreti na (gotovo) dnevnoj bazi ključni su za kontekstualno određenje čitave rasprave. Budući da su se diktafon, olovka i papir pokazali kontraproduktivnima, štoviše paralizirajućima i nelagodnima, tijekom veljače i ožujka ove godine tek sam povremeno suptilno „intervenirala“ postavljanjem pokojeg pitanja u slučaju određenih nejasnoća. Takav je pristup rezultirao slobodni(ji)m i neopterećenim izjavama, zapažanjima i asocijacijama, čije sam fragmente nastojala što vjerodostojnije i spretnije zabilježiti, a za čije sam referiranje naposljetku dobila „zeleno svjetlo“ oba korespondenta.

²⁹ Arborikultura je znanstvena i stručna disciplina koja se bavi sadnjom, njegom i kultiviranjem drveća i drvenaste vegetacije, te obuhvaća sve mjere koje se poduzimaju na i oko stabala sa ciljem sprječavanja malformacija i očuvanja vitaliteta (HUA, n.d.). Hortikultura je znanost o uzgoju i njezi flore i faune u vrtu, a obuhvaća brigu o tlu (ili drugom mediju na kojem biljka raste), razmnožavanje, oplemenjivanje i sjemenarstvo, uzgoj povrća, voća, vinove loze, ljekovitog, aromatičnog i ukrasnog bilja, proučava biljne bolesti i štetnike, ishranu bilja, ekologiju vrta, oblikovanje kao umjetnički i estetski aspekt vrta, a u još širem smislu i uzgoj gljiva, pčelarstvo, stočarstvo (kućni ljubimci, sitna stoka) itd. (Horvath, 2011.). Razlikovanje hortikulture od agrikulture tj. agronomije nalazimo već u samom prefiksu jer latinski *ager* znači polje, seosko imanje, dakle označava znatno veću površinu negoli *hortus* odnosno vrt (Ibid.). Moderni pojmovi vezani uz hortikulturu su permakultura i ekološko vrtlarstvo s jedne strane, te genetski inženjering s druge strane, kao dvije suprotstavljene smjernice (Ibid.). U kontekstu djelatnosti arborikulture i hortikulture, Pythia vrši poslove uklanjanja nepoželjne vegetacije, košnje, sječe i/ili orezivanja stabala, uklanjanja biljnog otpada sječalicom, obrade tla, formiranja travnjaka i dr.

³⁰ U daljnjem referiranju koristit ćemo spomenuto imenovanje sa svrhom razlikovanja i ukazivanja na momente praktične analize vezane uz dotične subjekte i poduzeće.

razumijevanja razlikovnih područja djelovanja³¹. Iako numerička i rodna određenost te usmjerenost samo na jedno, spomenuto poduzeće impliciraju limitiranost, stoga i nedostatak naše rasprave, upravo na tome gradimo prednosti. Naime, fokusirali smo se na konkretan vremenski period, točnije onaj od veljače do travnja tekuće, 2016. godine, no raspoloživo (življeno) iskustvo i informacije izlaze iz okvira praćenja utvrđenoga bloka vremena. *Off the record* saznanja krucijalna su poradi cjelovitoga razumijevanja i analiziranja kako samoga slučaja tako i istraživačkoga problema. Štoviše, de/(kon)strukcija praktične i teorijske ne/pristranosti služi identificiranju promjena unutar duljega vremenskoga razdoblja, njihovo supostavljanje postojećim obrascima te uklapanje u aktualnu društvenu zbilju. Sagledavanjem mehanizama fleksibilnosti na primjeru Pythije u ovome dijelu otkrivamo prekarlost već u samome „opisu posla“, u nizu nužnih oblika prilagođavanja radnoj svakodnevicu.

Fleksibilno radno vrijeme u osnovi implicira da je riječ o nedefiniranim vremenskim intervalima unutar kojih se izvršavaju radni zadaci; jedina je konstanta promjena odnosno prilagodba nepredvidljivim izmjenama u rasporedu radnih obaveza. Drugim riječima, svaki plan postaje tek koncept čija je izvedba neponovljiva i različita, promjenjiva i ovisna o različitim faktorima, prema kojima se kontinuirano stvaraju, kombiniraju i prilagođavaju dnevne, tjedne, mjesečne obaveze. U tom se kontekstu skica radnog plana Direktora i Djelatnika nerijetko mijenja nekoliko puta u tijeku samoga radnog dana, čak iz sata u sat, a razlog su tome nenadani pozivi za hitne intervencije, odgode zbog odsutnosti klijenta, problemi sa strojevima ili alatom, hitnoća pisanja ili slanja dokumentacije³², nagla promjena vremena, trajanje određenoga posla dulje ili kraće no što je bilo predviđeno. Potonje može znatno poremetiti ostale radne obaveze; procjena predviđenoga vremenskog okvira izvršavanja određenoga radnog zadatka katkad neminovno biva „potkopana“ *precjenjivanjem* ili *podcjenjivanjem* istog, bez obzira na iskustvo, stručnost, spremnost i uvježbanost³³. Također, klijenti nerijetko traže i dodatne usluge, stoga je pitanje „Kad ste već tu, biste li mogli još i...?“ postalo svojevrsnim prešutnim označiteljem gotovo svakoga radnog dana.

³¹ Radeći za zadovoljenje tuđih potreba, i sam radnik postaje sredstvo zadovoljenja tuđih potreba, a *čak i kad radi za sebe on je dvostruki čovjek, koji kao poslodavac kinji sebe kao radnika nastojeći iz sebe izvući što više*, stoga i radni ugovor sa samim sobom može biti jednako izrabljivački kao i s bilo kim drugim (Polić, M.; Polić, R., 2009:257-258).

³² Na ovoj se liniji temelji spomenuta diskurzivna distinkcija različitih socio-profesionalnih ritmova subjekata, a što ćemo detaljnije pojasniti u poglavlju 4.1.

³³ Osim procjene vremenskog trajanja izvršavanja poslova, problem predstavlja i naplaćivanje istih jer njihova valorizacija podliježe i *precjenjivanju* i *podcjenjivanju*. Direktor i Djelatnik uvijek kalkuliraju i predviđaju kako nužne tako i dodatne radove, no svaki je radni zadatak specifičan, stoga se usprkos racionaliziranju i planiranju najčešće sve odvija *ad hoc* i na *ho-ruk*. Kada je posao gotov onda u pravilu nema naknadnih izmjena cijene – ponuda prethodi radu, pa samo dobra volja klijenta može kompenzirati eventualne propuste.

Takva sveprisutna nemogućnost ikakvoga dugoročnog pa čak niti kratkoročnog planiranja čine svakodnevnicu nesigurnom, no anticipacija je naprosto inherentna, a usto „barem nikad nije dosadno ni monotono“³⁴ (Djelatnik, 25.02.2016.). Međutim, problem se javlja glede fleksibilnosti vremena koje je povezano s mobitelima, iz razloga što poslovni pozivi „ne poznaju“ dijelove dana ni dane u tjednu: „Svi misle da privatnici moraju biti dostupni 24/7“ (Direktor, 23.03.2016.) – a to se podjednako odnosi i na Direktora i na Djelatnika³⁵. Budući da gotovo uvijek postoji netko tko smatra da može prisvojiti i uvjetovati nečiji dio svakodnevice, upravo se na toj liniji javlja podijeljenost između obvezujućega i slobodnoga vremena, stoga i procjene prihvaćanja ili odbijanja određenih sadržaja (Artić, 2009.). Fleksibilnost granica između profesionalnoga i privatnoga života nadaje se samorazumljivom, zato postaje upitno i postoje li uopće iste.

Fleksibilnost vezana uz atmosferske prilike indikativna je za razumijevanje poslovanja poduzeća poput Pythije zato što je prilagođavanje rada nepredvidivim vremenskim uvjetima gotovo bez presedana. Promjenjiva i dulja kišna razdoblja te orkanski vjetrovi zauzimaju pijedestal nepovoljnih ne/prilika, postavljajući teškoće organiziranja i izvršavanja poslova, koje stoga valja prekinuti, odgoditi ili pričekati da se „izvremeni“. Priroda naprosto ima svoje „radno vrijeme“, točnije slobodu - koju niti jedan ljudski mehanizam ne može kontrolirati niti uvjetovati. No, atmosferskim ne/prilikama unatoč, moguće je kretati se od jednoga mjesta do drugog, a promatrajući lokacijski nomadizam kao poslovan i prirodan zahtjev radne svakodnevice Pythije fleksibilnost prostora otkriva i otegotne implikacije mobilnosti. Budući da putovanje od jednoga mjesta do drugog traje određeno vrijeme, slučajevi obavljanja poslova na nekoliko različitih, udaljenih mjesta unutar istoga dana nerijetko postaju

³⁴ Obojica su se složili da ne mogu ni zamisliti radni dan koji je „od - do“. Fleksibilnost vremena u njihovom je slučaju većinom emancipacijska, stoga uvijek postoji i mogućnost usklađivanja različitih ritmova, odnosno želja i obaveza. Radno vrijeme od 8-12h, 6-16h, 10-20h, 13-17h – pravila nema; Direktor i Djelatniku prvenstveno je važno odraditi posao. Različitost radnih zadataka također „razbija“ monotoniju, omogućavajući raspoređivanje fizički napornih i opuštajućih (koliko takvi mogu biti) radova. Pythia napose izmiče fordističkoj ponovljivosti. Osim što je obilježila razdoblje fordizma, tekuća je vrpca postala i metaforom moderne svakodnevice - *Dosada svakodnevnoga gradskog života je dosada tekuće vrpce, jedne stvari za drugom, dijelova zarobljenih u beskonačnu seriju koja zapravo uopće ne napreduje: što se više mijenja, više ostaje ista* (Langbauer u Highmore, 2002.:6) - kao simbol repetitivnosti, linearnosti, uniformnosti, automatizma i monotonije, kako u industrijskoj proizvodnji tako i u svakodnevnom životu, a što za zaposlenike Pythije nipošto nije slučaj.

³⁵ S obzirom na to da su obojica već godinama etablirani u svom fahu kao vjerni, pouzdani i uvijek na raspolaganju, povremeno se događa da neki od brojnih (dugogodišnjih) klijenata ruše svaku granicu bontona, intime i poštovanja; pozivi vikendom ujutro prije Sunca ili pak uvečer iza 22h, poruke usred noći, blagdanom, praznicima – nema *kairosa* sa strane klijenata. „Naravno da imponira kada netko ima povjerenja u naš rad i zove za svaku sitnicu, ali nismo mi tržište otvoreno 24/7! Ljudi smo od krvi i mesa kojima treba san i odmor. Ne možemo sve 'sad odmah'. U redu, zovu nas jer znaju da znamo posao, ali da je baš tako teško ponekad imati mrvicu obzira prema nečijoj intimi... Nije mi jasno. Nismo taxi služba“ (Direktor, 31.03.2016.).

problematični: „Više se vozimo nego što radimo. Izgubimo dan, a svaki nam je kratak“³⁶ (Djelatnik, 16.03.2016.). Usto postoji i nužnost svakodnevnog ukraja i iskraja radne opreme na lokaciji sjedišta poduzeća, pa se time radno vrijeme produžuje³⁷ a slobodno skraćuje. Međutim, nasuprot Curciovih primjera brojanja, kontrole i „krađe“ vremena, u slučaju Pythije nema rada bez naknade; svaki je prekovremeni sat zabilježen i plaćen. Dakako, Pythija nije distributivni lanac sa stotinama ili tisućama zaposlenih, no to ne umanjuje niti povećava procjenu ili etičnost poslovanja. Aplicirajući koncept mehanizama fleksibilnosti dobivamo tek još jednu „fleksibilnu sliku“ specifične uslužne djelatnosti, stoga i polivalentan rad i samoupravna fleksibilnost u našem slučaju izgledaju sasvim drugačije. Iste naprosto čine svakodnevicu i Direktora i Djelatnika jer su obojica specijalizirani za sve aktivnosti koje obavljaju u okviru terenskoga rada poduzeća, a upravo je odnos kolega-suradnik temelj dugogodišnjega funkcioniranja i održavanja Pythije.

Indikativno je i simptomatično da su spomenuti mehanizmi presudni za izvršavanje poslova uopće i kao takvi čine inherentan dio radne svakodnevice Pythije. Analizom je postalo jasno da je ta nužna fleksibilnost uvelike prekarna, dakle neizvjesna, što možemo opravdati dvojakošću iste. S jedne strane, Pythija kao privatno poduzeće djeluje emancipacijski jer ima mogućnost proizvoljnog strukturiranja radnoga vremena i obaveza, no s druge se strane nameće priroda kao nadređeni kapitalist koji uvjetuje realizaciju radnih zadataka. Nadalje, iako su i Direktor i Djelatnik zaposleni na neodređeno vrijeme, standardnost njihova rada sve je samo ne tipična. Ostavimo li po strani osiguranje kao jedinu konstantu i standard, ostale „sigurnosti“ sasvim su kontingentne i napose međuovisne. Radno je vrijeme ponajprije uvjetovano atmosferskim ne/prilikama iz razloga što svi poslovi zahtijevaju rad na otvorenom prostoru, dok s druge strane ovisi o opsegu posla, točnije o radnim zadacima koje valja izvršiti. Potonji pak ovise o broju i vrsti jednokratnih i godišnjih ugovora³⁸ te rasporedu i određivanju prioriteta njihova izvršavanja. Budući da vrijeme prirode utječe na odrađivanje ili odgađanje odnosno na skraćivanje ili produljenje vremena potrebnog za izvršavanje određenoga posla, neradni dani poput subote, nedjelje, praznika i blagdana

³⁶ Više o konstrukciji manjka vremena u poglavlju 3.2.

³⁷ Generalno, teško je procijeniti koliko se *stvarno* radi jer su trenutci „praznoga hoda“ neminovnost svakog posla. Na ovoj je liniji indikativna upravo jedna Direktorova životna minijatura: „Sa mnom je išao na faks jedan skroz interesantan lik. Znaš onu halabuku prije ispita kada se svi razbacuju koliko su učili – cijeli dan, tjedan dana, mjesec dana i slično? E, pa on je upravo zato mjerio koliko zapravo uči, a inače je igrao šah i zato se poslužio šahovskim satom. Svaki put kad je išao jesti, piti, protegnuti noge, obaviti toalet, zapaliti cigaretu – mjerio je. Sljedeći put kad su ga pitali koliko se dugo pripremao za ispit rekao je: 'sat i 38 minuta'.“ (Direktor, 04.04.2016.)

³⁸ Važnost i raspodjelu ugovora detaljnije ćemo objasniti u poglavlju 4.

moгу postati radni³⁹, a uobičajeno radni dan u tjednu može postati neradni. Mjesečna plaća jest sigurna, ali ne biva isplaćena uvijek u isto vrijeme, tj. do određenoga dana u mjesecu (a što je slučaj u državnim/javnim poduzećima) već uvelike ovisi o fakturiranim radovima te valutama ugovora i isplatama istih od strane naručitelja⁴⁰. Drugim riječima, nesigurnost i neizvjesnost u poslovanju Pythije karakteriziraju svaki dan, mjesec, godinu, a u ovome smo dijeli iznijeli tek uvertiru u pritiske i iskustva koji vode općoj nesigurnosti i neizvjesnosti svakodnevnog života.

Manifestiranje življenog iskustva u suvremenom je dobu, a u odnosu na prijašnja povijesna razdoblja, neosporno obilježeno brojnim promjenama glede načina života, osobito u kontekstu odnosa prirode i kulture. Smjestimo li Pythiju u globalnu svakodnevicu, u kojoj prevladavaju informacijske tehnologije, umreženo društvo i dematerijalizacija svega fizičkog, problem opstanka ne uvjetuju samo vremenske nepogode i ugovoreni poslovi već i porast konkurencije, ali i političke linije ili, točnije, čitav niz posljedica tranzicijskih tendencija neoliberalnih aspiracija. U svrhu razumijevanja današnje slike radne zbilje, u narednim poglavljima napraviti ćemo kulturalno-povijesni presjek društvene temporalne organizacije, izdvajajući značaj i poimanje kvantificiranja rada unutar jedinice vremena. Ekstrahirajući ulogu, važnost i međupovezanost rada i novca, tehnologije i razvoja, uočiti ćemo ne samo restrukturiranje radne već i temporalne logike, stvarajući usto i kontekst za problematiziranje zamke prekarnosti.

³⁹ Na ovome je mjestu shodan govor u prvom licu u svrhu svojevrsne statistike, temeljene na osobnom radnom dnevniku. Naime, prošle sam godine za Pythiju odradila ukupno 20 subota i nedjelja u razdoblju od 03.01. do 17.06.2015., a Direktor i Djelatnik ove su godine samo u razdoblju od 29.01. do 04.04.2016. odradili ukupno 15 subota i nedjelja. Također, radili su na Cvjetnicu (nedjelja prije Uskrsa), ali i u dane Svetog trodnevlja, tj. od četvrtka do subote, iako se tradicionalno u to vrijeme nisu obavljali težački poslovi niti su zvonila crkvena zvona (D.B., 2016.). Nadalje, na Uskrs nisu radili, no na Uskrsni ponedjeljak jesu, a što je bila posljedica „lovljenja“ razdoblja bez kiše, izvršavanja poslova u roku te ispostave računa, sa ciljem što skorije naplate i isplate obavljenih radova.

⁴⁰ Ovisnost o isplaćenim ugovorima generator je brojnih problema za poslovanje Pythije; neke ćemo promotriti u poglavlju 4.1., a na ovome je mjestu simptomatična konotacija glede isplate plaća jer iste ovise o raspoloživim novčanim sredstvima poduzeća. Naime, bilo je slučajeva kada plaća nije bila uplaćena odnosno isplaćena do kraja tekućeg mjeseca već tijekom idućega (retroaktivno), dakle s obzirom na dostatnost raspoloživih sredstava, a ako se plaća ne isplati unutar tekućega mjeseca onda se poduzeće za idući mjesec zadužuje sa dvostrukim fiskalnim nametom, na čiji se povrat u platežni sustav ostvaruje pravo tek za dva mjeseca. Također, ako krajem istoga tog mjeseca biva isplaćena još jedna plaća (redovna), zakonski se takav postupak sankcionira dodatnom novčanom kamatom.

3. Vrijeme (ni)je novac

„Želimo li to priznati ili ne, činjenica je da gotovo svi prihvaćamo linearno gledanje na povijest. Mislimo da ljudi, ako im se samo daje dovoljno vremena, prije ili kasnije nauče nove lekcije i poslije toga ne ponavljaju stare gluposti. Ali povijest novca ne daje povoda za takav optimizam.“

- John Kenneth Galbraith (1977.:176)

Socio-kulturna svakodnevnica uspostavlja se kroz niz *koreografiranih klastera temporalnih odrednica* koje strukturiraju našu društvenu realnost (Adam, 2000.:135), indicirajući obrasce ritmičnosti, periodičnosti i cikličnosti (Adam, 2008.:8). Unutar univerzalnog zbiljskog okvira vremena i prostora vrijeme se, kao relacijska dimenzija čovjekova iskustva, utemeljilo kao socijalna institucija *koja u simboličnom smislu služi kao orijentacija u individualnom i društvenom životu* (Cifrić, Trako, 2010.:43), a povijest njegova racionaliziranja kroz dimenziju rada otkriva ne/propisane, eksploatatorske vrijednosne obrasce koji su u srži kapitalističkoga sustava. Štoviše, u naizgled prirodnoj i samorazumljivoj perpetuaciji društvenih oblika svakodnevnih aktivnosti kroz regulirane repetitivne obrasce djelovanja⁴¹ *svaki čovjekov rad shvaća se kao kristalizirano vrijeme, kao ubrzavanje vremena prirode* (Attali, 1992.:10). Rad je uvijek dvosmislen iz razloga što je društveno definiran, odnosno upravo društvo određuje oblike onoga što se smatra radom kao društvenim djelovanjem (Grint u Peračković, 2010.:13). Usto je rad imao različita značenja u industrijskom i postindustrijskom društvu, a i generalno možemo govoriti o povijesno različitim organizacijama podjele rada unutar različitih tipova društava⁴².

Evolucija tržišnog gospodarstva kroz 19. i 20. stoljeće dovela je do redefiniranja uloga i značenja rada, zemlje i novca. Do kraja 18. stoljeća, terminom *tržište* počeo se opisivati apstraktan proces prodaje i kupovine – kako stvari tako i usluga – dok je prethodno, točnije od 12. stoljeća, označavao fizički prostor sastajanja trgovaca i kupaca (Rifkin, 2005.:11). Trgovci su se pojavili još prije 30-ak stoljeća, no u posljednjih 700-tinjak godina svjetska se društvena

⁴¹ Bilo da je riječ o plemenskim zajednicama, robovlasništvu ili kapitalističkome sustavu, postaje jasno da ljudi neprestano re/produciraju vlastite uvjete egzistencije, točnije *žive u iluziji da je njihova svakodnevna aktivnost odgovor na prirodne uvjete izvan njihove kontrole* (Perlman, 2004.:7).

⁴² Govoreći o različitim sferama i oblicima progresa ili regresa društva, dodavanje prefiksa na termin „industrijski“ označava stupanj tehničke modernizacije te pripadajuću strukturu gospodarskih djelatnosti i zanimanja unutar tehno-ekonomske sfere društva, dok je kriterij uporabe prefiksa „moderni“ determiniran procesom promjene društvenih vrijednosti u socio-kulturnoj sferi društva (Peračković, 2010:69).

zbilja počela oblikovati prvenstveno prema obrascima prvih tržišnih demokracija⁴³. Ishodište trgovačke prevlasti započelo je slabljenjem predrasuda Crkve prema zanimanjima vezanim uz novac te se postepeno počela stvarati trgovačka elita koja je izvrnula apologiju siromaštva *plaćenim radom*, osmislivši dva nova, revolucionarna mehanizma raspodjele bogatstva: tržište i demokraciju (Attali, 2008.). Smjestivši sustav izrabljivanja prirode i čovjeka u neolitik kada je započela intenzivna zemljoradnja počela je, kako tvrdi Raoul Vaneigem, involucija: *Stvaralaštvo je zamijenjeno radom, život preživljavanjem, uživanje životinjskom grabeži koju ekonomija prisvajanja otuđuje, uzdiže i produhovljuje. U tom smislu tržišna civilizacija doista jest regresija u kojoj tehnički napredak ima prednost u odnosu na ljudski napredak* (Vaneigem u: Obrist, 2009.)⁴⁴. Uključivanjem rada, zemlje i novca u tržišni mehanizam isti nisu postali roba već potpuno fiktivna robna predstava - dogodila se radikalna preobrazba društvene uloge ekonomskog djelovanja: fiktivno načelo postalo je temeljni pokretač zbiljske organizacije, a društvo je postalo privjesak tržištu (Polanyi u Peračković, 2010.:34). Temeljno je obilježje modernoga društva i gospodarstva, dakle, postao princip samoregulatornog tržišta kao ekonomskog sustava kojega *kontroliraju, reguliraju i usmjeravaju jedino tržišta* (Ibid.,:32). No, iako su tržišta stvorena da bi omogućila slobodnu razmjenu usluga i dobara *ona nisu u stanju, sama po sebi, voditi brigu o kolektivnim potrebama*, stoga je nužan i politički proces (Kregar, 2006.:80).

⁴³ Attalijeva *Kratka povijest budućnosti* naznačuje stalno supostojanje triju moći – vjerske, vojne i tržišne - koje su redom kontrolirale raspodjelu bogatstva, a na temelju kojih se čitava povijest čovječanstva može sagledati kao slijed triju političkih poredaka: u obrednomu je autoritet vjerski, u carskome diktira vojna vlast, dok u tržišnome dominantna skupina kontrolira gospodarstvo (Attali, 2008.:21-22). Fokusirajući se upravo na tržišni poredak, Attali identificira smjenu devet uzastopnih oblika istoga, izdvajajući gradove-„žarišta“ koji su se redom oblikovali prema „lekcijama za budućnost“, odnosno sprječavanjem neuralgičnih propusta koji su iscrpili prethodno „žarište“, a riječ je o sljedećima: Brugge, Venecija, Antwerpen, Genova, Amsterdam, London, Boston, New York i, danas, Los Angeles. Demokraciju pokreće strast prema novome što pretpostavlja natjecanje te, posljedično, borbu, kao strategije održavanja, a pre/moć svakog „žarišta“ više ili manje uspješno opstaje dokle god uspijeva gospodariti kapitalom, zgrtati dobit, financirati istraživače, nadzirati energetske potencijale i komunikacijska sredstva (Ibid.,52-53). Štoviše, čitavu ekonomsku, tehničku, političku i kulturnu povijest posljednjih sedam stoljeća moguće je, kako tvrdi Attali, objasniti strategijama kojima su se „žarišta“ održa(va)la, bilo imenom usluge koja je postala predmetom masovne potrošnje, bilo imenom dominantne tehnologije ili valute, bilo imenom samoga grada-„žarišta“ ili čak reprezentativnim umjetnikom (Ibid.,54-55).

⁴⁴ U spomenutom je kontekstu važna i Vaneigemova kritika specijalizacije društvenih uloga u kasnom kapitalizmu i pojave gramzivog individualizma te etosa *survivalisma* koji prati spomenute pojave. Vaneigem, naime, smatra da je svakodnevnica postala trivijalna i „neutralizirana“, a kreativni su potencijali postali podređeni moćnim interesima; konzumerizam se kao podmukao oblik kontrole integrira u svakodnevnu svijest i ponašanje pojedinaca, konstituirajući dio njihova „zdravog razuma“, nudeći obilje užitaka i obećanje ispunjenja (Gardiner, 2000.:115). Cijena nestanka oskudice je gubitak suvereniteta nad samim sobom i transformacija čovjeka iz subjekta u objekt, a upravo objektivifikacija upućuje na zalaz autentične intersubjektivnosti i dijaloga, potičući izoliranje i psihološku ovisnost: *Ljudi se dodiruju bez sastajanja; izolacija se akumulira, ali nikad ne realizira; obavlja nas praznina dok gustoća gomile raste. Gomila me izvlači iz samoga sebe i uvodi tisuće malih žrtvovanja u svoju praznu prisutnost* (Vaneigem u Gardiner, 2000.:115-116). Konzumerizam pretvara usamljenost i gramzivi egoizam u robu bez cijene, u nešto inherentno i eminentno poželjno, rezultirajući *palačom solipsističkog ludila* koju društvo slijepo štuje (Ibid.).

Novac je svakodnevna životna činjenica, sredstvo plaćanja čija određena vrijednost služi kao opća razmjenska protuvrijednost. Određivanje *razmjembene vrijednosti* različitih vrsta roba podrazumijeva svođenje na određenu zajedničku mjeru. S obzirom na to da robe imaju društvenu funkciju, društveni rad predstavlja zajednički društveni sastojak koji je u njima ostvaren odnosno kristaliziran (Marx, 2009.:50-52). Riječ je stoga o relativnoj vrijednosti koja se procjenjuje na temelju uložene količine rada odnosno radne snage, koja se iskazuje cijenom kao novčanim izrazom vrijednosti. Od trampe do robnoga novca, preko metalnoga i papirnata novca, u prošlosti se stoljećima činilo da je isti napokon postao pouzdan. Međutim, izvjesnost novca od/uvijek je pratila neizvjesnost zarađivanja i dolaženja do istoga, a svjetski su ratovi prokazali svu njegovu nepouzdanost (Galbraith, 1977.:175). Kako su se „rasklimali“ stari politički sistemi tako se „rasklimala“ i monetarna stabilnost, uslijed čega su i vrijednost i stjecanje novca postali još neizvjesniji (Ibid.). Štoviše, *godine nakon početka 1970-ih bez presedana su glede nestalnosti cijena robe, valuta, nekretnina i dionica, te učestalosti i žestini financijskih kriza* (Kindleberger, Aliber, 2006.:11), napose po ukidanju sustava zlatnoga standarda u kolovozu 1971. godine⁴⁵. Dotad vezane fiksnim tečajevima određenima prema

⁴⁵ U srpnju 1944. godine, za vrijeme Drugog svjetskog rata, na konferenciji u američkom gradu Bretton Woodsu sastalo se 730 delegata iz 44 savezničke zemlje, rezultirajući stvaranjem međunarodnog monetarnog sistema, što je značilo da se valuta svake zemlje članice fiksira za američki dolar čija je vrijednost utvrđena na razini od 35 dolara za finu uncu zlata (Pauković, 2006.:40). Osnovan je Međunarodni monetarni fond (MMF) sa ciljem osiguravanja globalne gospodarske sigurnosti, odnosno sprječavanja neke nove globalne depresije (poput one 30-ih godina), a što bi se postiglo kombinacijom pritisaka na država da poduzmu sve kako bi održale potražnju, dok bi se u obliku zajmova omogućavala likvidnost zemljama suočenim s gospodarskim padom (Ibid.). Na konferenciji je također osnovana i Međunarodna banka za obnovu i razvoj, sa svrhom osiguravanja novca za obnovu Europe nakon rata (uglavnom američkim kreditima), a tada je već MMF postao organizacija koja je osiguravala ovisnost siromašnih zemalja na tržištu (Ibid.).

Nakon Drugog svjetskog rata i Bretton Woodsa uspostavio se tzv. *kejnzijski sistem* (prema Johnu Maynardu Keynesu, koji je vodio britansku delegaciju na spomenutoj konferenciji) koji se temeljio na državnom intervencionizmu u ekonomiji, a bio je obilježen visokim gospodarskim rastom, kontinuiranim tehnološkim napretkom, jačanjem i razvitkom socijalnog sistema te niskom razinom nezaposlenosti (Ibid.,41). Spomenuti se poredak počeo urušavati 70-ih godina zbog ekonomske krize, uslijed čega je nastupio pad stopa rasta i profita, porast nezaposlenosti i kumulativna inflacija, a započeo je i proboj neoliberalizama (Ibid.).

Za vrijeme Richarda Nixona 1971. godine napuštena je politika fiksnog tečaja zasnovanog na zlatu; uvjeti američke hegemonije promijenili su se zbog veće kompetitivnosti Europe i Japana, jačanja Organizacije zemalja izvoznica nafte (OPEC) i velikih troškova rata u Vijetnamu; došlo je do opadanja kontrole tržišta i sirovina te značajnog smanjenja izvoza (Ibid.,49). Ronald Reagan je, u takvim okolnostima, u predsjedničkoj kampanji 1980. godine vodio protudržavnu i antisocijalnu kampanju; pobijevši, podržao je povišenje kamatnih stopa i sličnih mjera, odstupajući od *kejnzijske* politike, što je rezultiralo recesijom, ali ubrzo i suzbijanjem inflacije te oporavkom američke ekonomije (Ibid.).

1979. godine Margaret Thatcher postala je prva žena na položaju premijera u Ujedinjenom Kraljevstvu, a ta godina simbolično označava poraz *kejnzijskog sistema* te otvaranje neoliberalnoj reformi (Ibid.,47). *Tačerezizam* se, kao političko obilježje njezinog upravljanja državom, odlikovao principima liberalizacije tržišta, deregulacije odnosno smanjivanja državnih prepreka u ekonomiji, privatizacije javne nabave, internacionalizacije i poticanja globalnog tržišta, te smanjivanja direktnih poreza u cilju povećanja tržišnih aktivnosti (Ibid.,48).

I Reagan je u SAD-u po dolasku na vlast odmah počeo provoditi reforme, tzv. *reganomiku*; socijalni programi su srezani, vođena je snažna kampanja protiv javnih službi i neučinkovite birokracije, a monetarizam je zamijenio *kejnziizam* (Ibid.,49). Također, MMF i Svjetska banka postali su provoditelji ideologije slobodnog tržišta, namećući ga neodlučnim siromašnim zemljama kojima su bili potrebni zajmovi; štoviše, *MMF je preuzeo*

raspoloživim zalihama zlata, vrijednosti svih valuta u međunarodnim plaćanjima oslobođene su pokriva u količini istoga, *te je dopuštena razmjena bez bilo kakve opipljive vrijednosti u obliku zlata u pozadini* (Rifkin, 2005.:53).

Iako same riječi možda ne mijenjaju stvarnost, mijenja se ono što poimamo stvarnim, a to se posebice ocrtava u jednoj od 'najkomercijal(izira)nijih' fraza, koja je obilježila posljednja dva i pol stoljeća – *vrijeme je novac*. Utemeljena na jakoj kulturnoj osnovi, navedena se metafora pokazuje prvenstveno kao specifičan izraz moderne, industrijalizirane zapadne kulture (Lakoff, Johnson, 2015.). Razlog je tomu poimanje rada kao djelovanja unutar precizno kvantificiranoga vremena, koje ustrojava svakodnevnu zbilju i prema kojemu se ustrojavaju svakodnevne prakse. No, postindustrijske prakse ukazuju na obrat; hegemonija satnog vremena se slomila, a u dereguliranim financijskim tržištima novac je postao vrijeme. Stoga, u narednim ćemo poglavljima prikazati da se predodžbe o društvenim realitetima mijenjaju sukladno promjenama društvenih, geopolitičkih i tehnoloških uvjeta, a u tom smislu *suvremene neoliberalne politike proizvode ljudski kapital ili 'poduzetnika sebe' više ili manje zaduženog, više ili manje siromašnog, ali u svakom slučaju prekarnog* (Lazzarato, 2013.:74).

upravljanje prijelazom na tržišno gospodarstvo u bivšim komunističkim zemljama, čime se u mnogima znatno povećalo siromaštvo upravo zbog politike gotovo jednakog odgovora za sve, bez uvažavanja specifičnih potreba i stupnja razvoja pojedine zemlje (Ibid.,50). Iako je provedba deset neoliberalnih ekonomskih smjernica poznatih kao „washingtonski konsenzus“ u teoriji težio integraciji svjetske ekonomije i reformiranju ekonomskih mehanizama zemalja s velikim dugom, u praksi se pokazalo da isti rijetko daje željeni rezultat, osobito zato što se većina proračuna zaduženih zemalja troši na servisiranje duga (Ibid.,53), čemu svjedoči i hrvatsko iskustvo.

3.1. Društveno temp(oraliz)iranje

Raspored djelovanja prvih ljudskih skupina diktirao je ritam prirode, odnosno sunčeve i mjeseeve mijene, a sve se postojeće objašnjavalo pomoću svetoga, božanskoga, mitova, uz nadzor svećenstva koje je kao sredstvo vlasti koristilo kalendar - *prvi kod, prvi društveni instrument* (Attali, 1992.). U tom se prvobitnome poretku vrijeme *vidjelo* kroz prirodne mijene te sunčane i vodene satove, a srednjovjekovna crkvena pa zatim i gradska zvona uvela su „neko drugo vrijeme“. Ono se, naime, počelo *čuti* i identificirati s precizno određenim (radnim) vremenom, a razvoj mehaničkih satova te kontinuirano dijalogiziranje urarstva, pomorstva i trgovine otvorilo je put „društvu strojeva“ (Ibid.). Štoviše, *kad je sat postao ura s njihalom, bio je to prvi umjetni sustav sposoban da nešto serijski proizvodi: vrijeme* (Ibid.,217). Napredak u sve preciznijemu mjerenju vremena te prateće industrijske revolucije bili su i pred/znaci promjene u podjeli rada, kada se *očitanjem* tvorničkih i džepnih satova vrijeme počelo raščlanjivati na produkcijska razdoblja. Naposljetku, razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologija i digitalizacije ostvarilo se jedinstveno *real-time* vrijeme, homogeno i apstraktno, koje (se) *živi 24/7*. No, neprestano svjedočimo ko/egzistiranje svih četiriju ritmova: vrijeme bogova i dalje se vidi u prirodnim pojavama, vrijeme tijela neodvojivo je od zvučnoga okoliša⁴⁶, vrijeme strojeva i dalje se očitava na (ručnim) satovima, a vrijeme kodova samorazumljivo se živi u globalnome digitalno-komunikacijskom prostoru.

Evidentno je da temporalna orijentacija, unutar simbiotskog sustava prirode i kulture, predstavlja temeljno organizacijsko načelo društva, pri čemu se usklađuju dva sustava vremena. Prirodni je poredak određen konstelacijom nebeskih tijela, geološkim promjenama i

⁴⁶ Koncept zvučnoga okoliša - eng. *soundscape* - predstavlja zamisao koja omogućava interpretaciju i analizu ukupnoga zvuka koji se doživljava u određenome prostoru; kao holistički koncept poimanja okoliša podrazumijeva složen (aktivan) međuodnos korisnika, fizičkog (izgrađenog) okoliša i zvuka, a od svojih je početaka 1960-ih godina usko vezan za problematiku izgrađenog okoliša (Oberman, Bojanić Obad Šćitaroci, Jambrošić, 2014.:203). Prilikom prijevoda pojma moguće su dvije inačice: „zvučna okolina“ svojstvena je naglašavanju doživljaja zvuka jer okolina podrazumijeva postojanje subjekta-slušaća i onoga što ga okružuje, dok se izrazom „zvučni okoliš“ naglašava prostorno gledište i autonomnost zvučnoga okoliša jer okoliš ne podrazumijeva nužno i korisnika koji ga koristi (Ibid.,204).

Kanadski muzikolog Raymond Murray Schafer svojim je radom postavio temelje interdisciplinarnim istraživanjima zvučnoga okoliša kao cjelovito shvaćenoga fenomena zvuka u prostoru, donoseći niz novih koncepata; *soundscape* je kovanica koju tumači kao *sonic environment*, koji se sastoji od pozadinskih zvukova koje naziva *keynote sounds* (analogno s muzičkom teorijom i tonalnim sustavom) te istaknutih zvukova koji mogu biti signalni, arhetipski i zvukovi tipa *soundmark* (očita analogija s urbanističkom teorijom i pojmom *landmark*, slično izrazu *soundscape* izvedenom od izraza *landscape*) (Ibid.). Schaferova je zamisao značajna zato što osnovnim sastavnicama zvučnog okoliša dodjeljuje i kulturološko značenje; pozadinski *keynote* zvukovi utvrđuju osnovni karakter prostora i često su prirodnoga podrijetla poput šuma ili zvuka zrikavaca, a istaknute zvukove tipa *soundmark* društvo prepoznaje dijelom svojeg identiteta i često su antropogenog podrijetla poput crkvenih zvona ili gričkog topa (Ibid.).

sunčevim sustavom te ima svoj ritam, kojega percipiramo preko *socijalno konstruirane mjere vremena*, identificirajući primjerice smjenu godišnjih doba, dana i noći (Cifrić, Trako, 2010.:30). Unutar prirodnoga vremena čovjek raspoređuje fizičku i umnu snagu, označavajući izlaskom Sunca početak a zalaskom kraj dana, no određujućim se pokazuje upravo kulturno/socijalno vrijeme, kao čovjekovo „drugo prirodno vrijeme“ (Ibid.). Naime, razlike između temporalnosti prirode i temporalnosti društva ponajprije prepoznajemo u specifično ljudskoj praksi mjerenja, a sat i kalendar predstavljaju ključne determinirane i determinirajuće „institucije“ reprezentacije socijalno konstruiranoga vremena, kojima se uvodi red i smanjuje nepoznavanje svijeta (Attali, 1992.:39). Štoviše, one predstavljaju koordinate unutar kojih se orijentiramo i bivamo „ljudi svojeg vremena“: *Ne samo da temporalna struktura svakodnevnog života nameće 'dnevnom redu' svakog pojedinog dana prethodno uređene sljedove već se nameće i čitavoj biografiji, čiji su datumi 'locirani' unutar mnogo obuhvatnije povijesti, a ta 'lokacija' odlučujuće oblikuje moju situaciju* (Berger, Luckmann, 1992.:45-46).

Društveno je vrijeme, naime, samo po sebi društveni proizvod: s jedne se strane dijeli na upotrebu i upotrebnu vrijednost, a s druge strane na razmjenu i razmjensku vrijednost; *s jedne je strane prodano, a s druge je življeno* (Lefebvre, 2004.:74). Vrijeme istovremeno mjeri i biva mjereno što je i omogućilo institucionaliziranje „stabilne“ svakodnevice; *ne postoji vrijeme za činjenje svega već svako 'činjenje' ima svoje vrijeme* unutar „hijerarhije“ u kojoj (plaćeni) rad predstavlja referentnu točku organizacije (Ibid.). Satno se vrijeme razlikuje od kozmičkih procesa na kojima se temelji, no iako se prirodni sustav smatra cikličnim a kulturni linearnim, svi su društveni realiteti uvijek u interferenciji: *sve je ciklično ponavljanje kroz linearna ponavljanja*⁴⁷ (Ibid.,8). Bilo da je riječ o ritmu prirode ili ritmu društva, sam pojam *ritam* označava repetitivnost, što znači da isti uvijek implicira mjeru, sjedinjujući kvantitativne, razlikovne, racionalne aspekte i kvalitativne, utemeljujuće, prirodne elemente (Ibid.). Svakodnevnim se praksama na taj način održava društveni red, naizgled spontan i autentičan, *konvencionalno* prirodan, stoga je ritmička organizacija svakodnevnog vremena istovremeno nešto najosobnije i najintimnije te sasvim izvanjsko i društveno konstruirano (Lefebvre, 2004.)⁴⁸. Kvantitativni je medij društvena invencija te kao takav predstavlja sredstvo kontrole i društvenoga i prirodnoga sustava (Adam, 2000.).

⁴⁷ Primjerice, ciklično kruženje kazaljki sata praćeno je linearnim otkucavanjem (Lefebvre, 2004.:8).

⁴⁸ Lefebvreova *ritmoanaliza*, u istoimenoj knjizi, predstavlja perspektivu koja razmatra dvojakosti i presijecanja svakodnevnih društvenih realiteta kao različitih, ali međuovisnih ritmova. Lefebvre objašnjava društvenu poliritmiju kroz metaforu valova; potonji, naime, dolaze u slijedu te se oblikuju u blizini obala, pri čemu svaki val ima svoj ritam ovisno o godišnjem dobu, vjetrovima, kao i moru na kojem nastaje. Usto je i svako more

Sagledavajući neprestanu težnju i pokušaje pravljenja što veće distinkcije između prirode i kulture, menadžment vremena postao je opći fenomen tijekom moderniteta kao razdoblja intenziviranja temporalnih principa, odnosno „5K“ koji se međusobno uvjetuju i koegzistiraju: *kreacija (K1)*, *komodifikacija (K2)*, *kompresija (K3)*, *kontrola (K4)* i *kolonizacija (K5)* vremena (Adam, 2003.). Naznačivši prijelaz od diktata sunčevih i mjesečevih mijena, preko crkvenih i stražarskih zvona, do tvorničkih satova te, naposljetku, modernih telekomunikacija, postaje jasno da su kulturalno konstituirane temporalne relacije neodvojive od vremena tijela i prirode, no njihovo se izražavanje izmijenilo uslijed kontinuiteta napretka modernoga društva, u kojemu se vrijeme nerijetko opisuje kao linearno i beskrajno, bez početka i kraja (Adam, 2003.; Cifrić, Trako, 2010.). Naime, naturalizacija satnoga vremena označila je temporalno odvajanje kulture od prirode: dok ritmičke cikluse prirode karakterizira neprestana promjenjivost, satno je kruženje nepromjenjivo i precizno; dok svaki prirodni proces podrazumijeva svojevrsnu obnovu, satne su kazaljke neovisne o kontekstu i sadržaju; dok životinjski i biljni svijet imaju vrijeme „ugrađeno“ u samome postojanju i postojanju, satno je vrijeme izvanjsko procesima koje mjeri (Adam, 2003.:62). Promjenjivim prirodnim ritmovima unatoč, vrijeme *kreirano (K1)* prema ljudskim potrebama počelo se poimati kao vrijeme *per se*, dominantno i naturalizirano, postavši preduvjetom razvoja industrijske kulture (Ibid.). Iako je uvijek riječ o simultanosti neuništivih prirodnih ritmova i procesa nametnutih socio-ekonomskom organizacijom proizvodnje i potrošnje, satno je vrijeme postalo opće vrijeme svakodnevnice te raspoređivanja svih fizioloških i društvenih potreba prema diktatu rada.

Ključnim se pokazuje 14. stoljeće, ne samo zbog prvih mehaničkih satova i zvukova koji su regulirali društveni ritam već i zbog razvoja linearne perspektive⁴⁹ (Adam, 2003.). Potonja

specifično i također ima svoj ritam, koji se razlikuje od, primjerice, oceanskog. Vratimo li se valu, svaki se neprestano mijenja, a udaranjem o obalu razbija/ju se u niz manjih valova te sve do sitnih treperenja, koji se ne kreću nužno u istome smjeru. Snažniji se valovi razbijaju jedni o druge, ometaju se i raspršuju, dok se manja talasanja križaju, upijaju i nestaju. Zamišljanjem struje ili kakvoga objekta u opisanu konstelaciju moguće je barem djelomice pokušati pojmiti kompleksnost poliritmičkoga polja, odnosno kompleksnost društva i društvenih relacija (Lefebvre, 2004.:79).

⁴⁹ Karakterističnost linearne (ili geometrijske/matematičke/iluzionističke) perspektive počiva na prirodnom zakonu da se udaljavanjem od motrišta, razmjerno s udaljenošću, objekti linearno smanjuju, tj. objekti koji su jednake veličine prikazuju se to manjima što su udaljeniji od motrišta, pri čemu vertikalni i horizontalni pravci ostaju isti dok svi ostali pravci postaju dijagonale koje se sijeku i „nestaju“ u takozvanoj točki nedogleda (Braić, Trombetta Burić, 2015.:225). Linearna perspektiva naznačena je još u rimskom slikarstvu, ali njeno se otkriće pripisuje razdoblju renesanse i talijanskim umjetnicima, točnije arhitektu i kiparu Filippu Brunelleschiju (1377.-1446.), koji je istu prvi znanstveno pojasnio i opisao, crtajući na taj način rimske antičke spomenike (Ibid.,:227). Iako zapisi nisu sačuvani, njegove su spoznaje zaintrigirale i ostale umjetnike, od kojih se istaknuo Leon Battista Alberti (1404.-1472.), poznat po zapisu „De pictura“ (1435.) (Ibid.).

„Albertijev prozor“ koristi se kao metafora kojom se opisuje osjećaj neposrednosti, ali i uronjenosti koju subjekti/korisnici doživljavaju, osobito u virtualnim realnostima i svjetovima, iz razloga što upućuje na ideju da

je, odvajajući promatrače od promatranog objekta i prevođenjem življenih temporalnih procesa u čvrstu matematičku mrežu, omogućila realističan i vjeran osjećaj trodimenzionalnosti prostora, ostvarujući inovativan pomak od implicitnog sudionika do objektivnog promatrača (Adam, 2003.; Braić, Trombetta Burić, 2015.). Na taj su način satno vrijeme i linearna perspektiva označili pomak u razumijevanju i poimanju objektivne stvarnosti, diktirajući inherentnu apstrakciju, dekontekstualizaciju, kvantifikaciju i racionalizaciju, te razvoj u smjeru modernoga znanstvenog, tehnološkog, industrijskog načina života (Adam, 2003.:62). Štoviše, naturalizacija satnoga vremena kao javne norme te konstituiranje linearne perspektive kao zdravorazumskoga sa/znanja utemeljili su se kao filtri prosijavanja društvene zbilje i društvenih relacija (Ibid.,64). Tehnički precizno mjerenje protjecanja vremena rezultiralo je poimanjem vremena kao ekonomske vrijednosti, kao vrijedne robe i resursa⁵⁰, a institucionaliziranje i primjena logike satnoga vremena u kontekstu rada i radnih navika počelo je implicirati efektivnost/produktivnost, brzinu te radnu i temporalnu disciplinu uopće. Na toj liniji, tradicionalno shvaćanje ekonomije podrazumijeva beskrajn protok i kruženje novca od tvrtke do radnika i roba te uslugama natrag tvrtkama, s akumuliranim viškom kojega treba reinvestirati u sustav, a *taj perpetuirajući protok novca predstavlja se kao ekonomski ekvivalent vizije satnoga vremena i linearne perspektive: apstraktan, dekontekstualiziran i de-temporaliziran* (Ibid.,66).

U lovačko-sakupljačkim društvima rad je predstavljao tek sredstvo osiguranja egzistencije, dok se u tradiciji Grčke i Rima usko vezuje s ropstvom (Peračković, 2010.:13). U predmodernim su društvima, u smislu proizvodnje, prirodni i socijalni ritam bili usklađeni na način da nije bio potreban višak proizvodnje već samo onoliko koliko je bilo moguće fizički odraditi i koliko je bilo dostatno za biološko održavanje⁵¹ (Cifrić, Trako, 2010.:20-21). Pod diktatom novih tehnologija i shvaćanja vremena kao ekonomskog resursa, u modernom se društvu počelo proizvoditi za tržište. Međutim, vrijeme se nije oduvijek poimalo ekonomskom vrijednošću – ili barem ne u tom smislu. U predmodernim je društvima socijalni životni ritam bio usklađen s prirodnim cikličnim ritmom što je podrazumijevalo p/određenost

postoji mogućnost (barem u psihološkom smislu) da se „zakorači“ kroz prozor i uđe u predočeni prostor (Bolter, Grusin u Riis, 2010.). Ista počiva na Albertijevom citatu: *Na površinu na kojoj ću slikati, crtam pravokutnik bilo koje veličine, kojeg smatram otvorenim prozorom kroz kojega vidim subjekta koji će biti naslikan* (Battista Alberti u Riis, 2010.). Takva je konceptualna metoda omogućila pomak u perspektivi slikanja ne kao prikaza božanske misterije otkrivene kroz geometriju već kao zemaljsku vrlinu i savršenstvo uokvireno geometrijom (Skomorowska, n.d.). Drugim riječima, platno/površina promatra se kao otvoreni prozor.

⁵⁰ Detaljnije u narednom poglavlju.

⁵¹ Primjerice, u agrarnim se društvima uglavnom obrađivalo zemlju tek toliko da zadovolji potrebu za hranom jer iako je bilo dovoljno zemlje nije bilo dovoljno radne snage niti prikladne tehnike, što se kao način života može opisati kineskom izrekom da „majstor ne lovi ribu mrežom, nego udicom“ (Cifrić, Trako, 2010.:20).

prirodnim uvjetima i ovisnost o diktatu (trajanja) dana, stoga je vrijeme između izlaska i zalaska Sunca predstavljalo *ekonomsko mjerilo vremena* (Cifrić, Trako, 2010.:38). Budući da je trgovcima točno određeno vrijeme bilo ključno za funkcioniranje razmjene⁵², nastavno naturalizaciji satnog vremena, kao temelja svih ostalih temporalnih strategija, došlo je do *komodifikacije* vremena (K2). Dokle god je kršćanska Crkva zabranjivala lihvu⁵³, smatrajući je grijehom, kapitalizam i novčana ekonomija nisu se mogli razvijati, no strast za profitom, u kasnom srednjem vijeku, promijenila je lihvu u pozitivno ekonomsko načelo što čini temelj razumijevanja utemeljenja snažne i neraskidive vremensko-novčane veze, čiji je odnos konačno i eksplicitno „blagoslovljen“ u jeku prve industrijske revolucije.

Usmjeravanjem proizvodnje od uporabne prema apstraktnoj vrijednosti počela se, naime, ostvarivati maksima prema kojoj je vrijeme novac, kao središnje uvjerenje zapadne ekonomije (Cifrić, Trako, 2010.:39). Intenzivnim usavršavanjem i razvojem tehničke preciznosti počelo se form(ul)irati utilitarno načelo „*djeluj* (radi) tako da *maksimiziraš očekivanu sadašnju vrijednost* svog *životnog* dohotka“ (Raju u Cifrić, Trako, 2010.:39), utemeljivši se potom i kao moralno načelo, eksplicitno artikulirano u zapadnim (industrijskim) društvima kao rezultat socio-kulturnih konstrukcija i korelacija življenog iskustva. *A kada je vrijeme novac, onda brže znači bolje*, stoga komodifikacija (satnog) vremena implicira brzinu kao neosporno i naturalizirano dobro, ostvareno *kompresijom* vremena (K3) (Adam, 2003.). Generalno, mašinizacijom i intenziviranjem rada povećala se aktivnost u jedinici vremena, principi fordizma i tejlorizma⁵⁴ pridonijeli su specijalizaciji i re-organiziranju proizvodnih aktivnosti,

⁵² Sat i kalendar usavršeni su do 15.stoljeća; jačanjem gradskoga prostora sveto je počelo slabjeti, gradska su zvona „nadglasala“ crkvena, a uspostavljanjem karnevala i sajмова počelo je ocrtavanje trgovačke privrede (Attali, 1992.). Normiranje vremena zapravo je bio *rezultat pritiska trgovaca, kojima je za dobro funkcioniranje sajmovi potrebno jedinstveno vrijeme i sinkrono mjerenje vremena tijekom cijele godine* (Ibid.,156). Sajmovi su bili *povlaštena mjesta i trenuci kada dolazi do prijenosa bogatstava, zaključivanja pogodbi*, uspostavljajući jedinstvo ekonomijskoga prostora i zaštite od zaobilaznja njihove mreže razmjene (Ibid., 172-173).

⁵³ Lihva, lihvarenje, zelenaštvo predstavlja bilo koji oblik primanja nerazmjerne imovinske koristi za učinjenu uslugu, poput kamate, provizije i sl. (Anić, 2004.:684).

⁵⁴ Fordistički je model 20-ih i 30-ih godina prošloga stoljeća započeo proizvodnu revoluciju, kada su priučeni, nekvalificirani radnici zamijenili dotadašnje zanatske radnike, a sve zahvaljujući tekućoj vrpici (Hromadžić, 2008.). Naime, u 17. stoljeću obrtnici iz različitih struka međusobno su trgovali sastavnim dijelovima, da bi se isti sastavili u rukama pretpostavljenog; no, usavršavanje mogućnosti stroja potaknulo je nove zahtjeve za preciznošću (Attali, 1992.). Da bi se skratilo vrijeme potrebno za razmjenu nastala je zamisao o okupljanju svih tih različitih radnika na jednome mjestu, gdje se svi sastavni dijelovi odmah mogu sklopiti, a *klice svih zakona kapitalizma* nalazimo već sredinom 18. stoljeća u tvornici francuskog urara, jednoga od prvih modernih kapitalista (Ibid.,223-224). Smatrajući tvornicu mjestom *gdje stanke između rada ljudskih strojeva moraju biti što kraće*, Frédéric Japy bio je *prvi poduzetnik koji je povećao rentabilnost svoje proizvodnje optimalnim korištenjem vremena koje se izravno shvaća kao novac* (Ibid.,224). Attali navodi tekst jednoga od Japyevih pomoćnika: *'Kronometrijske navike usmjerile su Japyeve zamisli u osobitom pravcu, tako da je kuća postala golem sat kojega svi kotačići matematičkom točnošću sudjeluju u proizvodnji tražena učinka; sve funkcionira krajnje brzo da silni kapital uložen u industriju gospodina Japya ne bi propadao'* (Ibid.). Upravo je sat bio prvi industrijski predmet proizveden u velikom broju za masovnu potrošnju (Ibid.,226). Uz pomoć urarstva industrija

fleksibilizacija rada optimizirala je ponudu i potražnju, a *just-in-time*⁵⁵ proizvodnja omogućila je eliminaciju neproduktivnoga vremena⁵⁶ (Harvey i Castells u Adam, 2003.:67).

Promatrajući karakterističan povijesni tijek relacija čovjeka i prirode, na liniji svega spomenutog možemo *sažeti*, odnosno razlikovati tri kulture vremena, kojima odgovaraju tri vremenska odnosa. Iz toga gledišta, tradicionalna kultura (točnije stare civilizacije i agrarna društva) specifična je po uvažavanju prirodnoga cikličnoga vremena, koje se na individualnoj i društvenoj razini očituje kao harmonija početka, stanke, ponavljanja i kraja – sinkronizirano s ritmom prirode (Cifrić, Trako, 2010.:33). Otklon od istoga dogodio se s utemeljenjem moderne kulture; prilagođavanjem zahtjevima brzine društveni se ritam osamostalio i počeo slijediti linearni, industrijski tijek tehničkoga/satnoga vremena (Ibid.), a daljnjim se razvojem sve intenzivnije usitnjavalo i sažimalo⁵⁷. U kontinuitetu moderne kulture post/industrijskoga društva oblikovala se kultura digitaliziranoga vremena te radikalno dokidanje prostorno-vremenske distance (Ibid.): *Revolucija elektroničkih medija odigrala je značajnu ulogu u temporalizaciji života, poništavajući udaljenosti i povezujući ljude u 'stvarnom' vremenu, neovisno o prostornim preprekama i udaljenosti* (Rifkin, 2005.:169).

Protestantska etika⁵⁸ i tehnička modernizacija bili su utjecajni čimbenici promjene značenja rada u industrijskome dobu, rezultirajući oblikovanjem zaposlenja i zanimanja kao

je *otkrila stvaranje potražnje prema ponudi*, a širenje i korištenje satova odredilo je razvoj trgovačkog društva od 18. stoljeća naovamo (Ibid.,226-227).

⁵⁵ Princip *just-in-time* proizvodnje podrazumijeva pojedinačnu proizvodnju, u trenutku kada je to potrebno. Na taj se način repromaterijal iskorištava u najkraćem mogućem roku, stoga nema ni potrebe ni troškova skladištenja. Poznat je i pod nazivom „Toyota sistem“, koji se osobito istaknuo 70-ih godina prošloga stoljeća.

⁵⁶ Detaljnije u poglavlju 5.

⁵⁷ U prilog navedenom jasno govori i Paul Virilio razlikujući tri razdoblja vremenske kompresije, počevši od zamaha *transporta* koji je obilježio prvo, ono 19. stoljeća. Naime, izumima i proizvodnjom vlakova, automobila i zrakoplova promijenio se odnos vremena i prostora, štoviše nadiđen je povećanjem brzine kretanja prostorom u vremenski kraćem periodu (Virilio u Adam, 2003.:67). Sljedeće je razdoblje obilježeno još intenzivnijom promjenom, točnije razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologija, koje su odredile 20. stoljeće kao doba *prijenosa*, bezvremeno vrijeme simultanosti i trenutnosti, pri čemu je kronološko vrijeme sadašnjosti zamijenjeno kronoskopskim *real-time* procesima (Ibid.,68). Radikalnost je u posljednjemu stoljeću, razdoblju *transplantacije*, postala još radikalnija, čemu najbolje svjedoči kompresija/sažimanje/integracija trenutnosti i vječnosti u području genetičkoga inženjeringa; razumijevanje ljudske povijesti kao utrke s vremenom i neumorno nastojanje nadvladavanja bioloških kapaciteta još intenzivnije i još brže, u trećem je razdoblju rezultiralo sposobnošću reduciranja nečega što bi inače trajalo generacijama tek na – trenutak (Ibid.).

⁵⁸ Protestantska etika u temeljila se na specifičnom us/trojstvu rada, zarade i skromnosti, te disciplini i organizaciji na kojoj ono počiva. Odbacujući misterije i rituale katolicizma, osobito posredovanje svećenstva, Crkve i Pape te oprostjenja grijeha plaćanjem milodara kao nužnih praksi „na putu“ do Boga i raja, protestantska su učenja premjestila naglasak na *neposredno* obožavanje Boga, koje se iskazuje kroz marljivost, skromnost, upornost i posvećenost radu kao pozivu koji vodi do osobnog spasenja (Anonymus, 2012.; Šunjić, 2015.). Također, grešnicima nisu više smatrani lihvari već oni koji lihvu nisu mogli vratiti, implicirajući da taj dužnik kamate uvelike utjecala na razvoj trgovine i ekonomije protestantskih zemalja (Šunjić, 2015.:11).

Reformirano kršćanstvo protestantskih ogranaka od 16. je stoljeća u zapadnoj Europi odredilo novi mentalitet, čije se religijsko ishodište prenijelo u svjetovne institucije; asketizam puritanizma u doktrini poslanja, a napose

novih tipova društvenih odnosa društvene strukture 19. stoljeća. Razvoj telekomunikacija i izgradnja infrastrukture korjenito su izmijenili svaku dostatnost vremena i prostora, te se krajem druge polovice 20. stoljeća počelo živjeti krajnje precizno, homogeno, apstraktno informacijsko-komunikacijsko vrijeme kodova, kada svijet izgleda kao da je u stanju trajnog bdijenja, neprestano u iščekivanju događaja, neprestano na radu, s pretjerano kratkim stankama (Attali, 1992.:345). Navedeno je rezultat kontrole (K4) vremena kao sredstva hijerarhijske moći i vladanja, koja podrazumijeva re-kreiranje društvenih ritmova u nepromjenjivu, ujednačenu, kvantificiranu normu, nametnutu kao globalni standard (Adam, 2003.:69). Dakle, osim što je komprimirano, vrijeme je podvrgnuto i regulaciji tempa, slijeda, aktivnosti, transformirajući ritmičnost u racionalizirani otkučaj (Ibid.). Kontrola vremenskih medija, poput godišnjih kalendara ili satnoga vremena, implicira kontrolu individualnih i društvenih aspekata svakodnevnog zbilje. Smjestimo li socio-političke promjene te posljedične promjene upravljanja vremenom u širi značenjski kozmos, uviđamo da nije riječ samo o političkome činu – riječ je o konstrukciji kulturalnog vladanja koje se ostvaruje dopiranjem do vremena tijela, usklađujući ga s vremenom širega konteksta uređenog svijeta i odnosa moći (Munn, 1992.:109)⁵⁹.

Gotovo polovicu kršćanske kalendarske godine u srednjem vijeku činili su dani svetkovine, blagdani ili dani odmora (Rifkin, 2005.:326), a značajan pokušaj radikalne promjene kozmo-političke vizije ostvaren je tijekom Francuske revolucije, kada je kreiran i

kalvinistička ideja predestinacije, oblikovali su (poslovnu) etiku individualne samoodgovornosti i samodiscipliniranog rada, čime je poduzetničko djelovanje zadobilo etičku kvalitetu, stvarajući moralni i politički preduvjet svojevrsnog 'duha kapitalizma' (Kalanj, 2002.; Tanasijević, 2014.). Naime, u duhu protestantizma pojedinac uvijek mora raditi, neovisno o materijalnoj pozadini; rad je najsvetija čovjekova dužnost i izraz etičkog samopotvrđivanja, koju je doktrina predodređenosti za „ulaznicu u raj“ dovela u usku vezu s kapitalizmom: shvaćajući uspjeh na poslu kao osobno spasenje, protestanti su posvećivali radu svaki trenutak koji im je Bog darovao, dok je istovremeno asketizam nalagao da bogatstvo stečeno radom nije namijenjeno za osobnu potrošnju (Tanasijević, 2014.; Šunjić, 2015.:15). Upravo pobožnost i radišnost potiču štedljivost, stvarajući uvjete za akumulaciju kapitala, što je u konačnici utjecalo i na promjenu mentaliteta spram samoga rada, ali i stjecanja profita. Stoga, Max Weber u epohalnom djelu *Protestantska etika i duh kapitalizma* (1904.-1905.) ne traži začetke modernog racionalnog kapitalizma u porijeklu kapitala, već u porijeklu kapitalističkog duha – jer, potonji osigurava novčana sredstva, a ne obratno (Weber u Tanasijević, 2014.).

Protestantska etika nije zabranjivala stjecanje bogatstva već njegovu iracionalnu upotrebu, a prava se društvena revolucija u modernom društvu dogodila 1920-ih godina, kada je protestantsku etiku kao društvenu stvarnost i životni stil srednje klase zamijenio materijalistički hedonizam (Čolić, 2008.:955); masovna potrošnja zapravo je opustošila protestantsku etiku (Slater u Čolić, 2008.:955).

⁵⁹ Dramatična je promjena, primjerice, zahvatila predkolonijalne stanovnike Salomonskih otoka, kada je pokršćavanje i uvođenje gregorijanskoga kalendara zamijenilo dotadašnjeg „čuvara vremena“. Naime, svakodnevna su kretanja i djelovanja otočana bila upravljena prema kozmičkim procesima (mjesečevim mijenama, vjetrovima, potresima, kišama i sl.), no uvođenje numeričkoga, novog načina reguliranja društvenih ritmova od temelja je izmijenilo dnevne i sezonske aktivnosti - otad upravljene prema tjednom ciklusu, s naglaskom na „kulturi nedjelje“ i crkvenoj službi (Munn, 1992.:110). Nametanjem novoga kozmo-političkog autoriteta prvobitni je poredak vremena bogova zamijenjen vremenom tijela, a prirodni se poredak podredio kulturnoj, socijalno konstituiranoj normi organizacije vremena.

implementiran francuski republikanski, odnosno revolucionarni kalendar⁶⁰. Korištenjem istoga u dva se navrata - prvi put od strane francuske vlade između 1793.-1805. godine, a drugi put pod Pariškom komunom⁶¹ tijekom 18 dana 1871.godine – izvršio dramatičan diskontinuitet između povijesno-političke prošlosti i sadašnjosti, uvođenjem sasvim nove kronologije koja „briše“ dotadašnji, gregorijanski model datiranja i mjerenja vremena (Munn, 1992.). Točnije, definirao se novi sustav kalendarskoga vremena koji se suprotstavio kršćanskoj tradiciji, nametnuvši drugačiji temelj političke moći i organizacije rada (Ibid.,110). Kreirana na temelju godišnjih doba i 10-dnevnom (radnom) tjednu (od čega je samo jedan predviđen za odmor), spomenuta se vizija nije održala. No, u industrijskom je dobu rad postepeno počeo dominirati, a upravo je organizacija radnoga vremena primjer ovladavanja i reguliranja dnevnih aktivnosti subjekata, i to putem standardizirane satne norme (Ibid.). Potonja se, dakle, „stopila“ s prirodnim, subjektivnim vremenom tijela⁶², eksternalizirajući se zatim u *vidljiv objektivni svijet satova i zvona koji su povezani sa širim kozmičkim redom industrije, znanosti i tehnologije* (Ibid.,111). Drugim riječima, naturalizirana temporalizacija iskustava i aktivnosti artikulira se, utjelovljuje i održava unutar dominantnoga kozmopolitičkog reda koji uvjetuje, točnije disciplinira⁶³ društvene ritmove.

Od 70-ih godina prošloga stoljeća radna se zbilja korjenito izmijenila, a nastavno tomu i sama temporalna logika. Proliferacija individualiziranih, kratkoročnih, neizvjesnih radnih „kreacija“ u digitaliziranoj epohi preispituje hegemoniju satnoga vremena; štoviše, postindustrijske ekonomske prakse ukazuju na vrijeme koje nije tek sredstvo za događaje već

⁶⁰ Sastavljen od 12 mjeseci, od kojih je svaki bio podijeljen na tri desetodnevna tjedna, s posljednjim danom dekade kao nedjeljnog dana odmora i svečanosti, francuski revolucionarni kalendar bio je svjetovan, zamijenivši kršćansko nazivlje prirodnim (prema godišnjim dobima, cvijeću, biljkama i sl.), te započinjanjem brojanja godina od 22.09.1792. godine, kada je proglašena Prva Francuska Republika; Napoleon ga je ukinuo počevši od 01.01.1806. godine, uvodeći ponovno gregorijanski kalendar (Encyclopedia Britannica, 2016.).

⁶¹ Pariška komuna, kao uprava i ustanak, predstavlja simbol i primjer radničke socijalističke revolucije, odnosno revolucionarnu vlast uspostavljenu u Parizu od 18.03.-28.05.1871. godine, zasnovanu na općem pravu glasa i samoupravljanju odozdo. Naime, u uvjetima teške ekonomske i političke situacije, za vrijeme prodora pruske vojske u Francusku, šire se pariško građanstvo pobunilo protiv francuske vlade zbog straha od obnove monarhije, što je rezultiralo pobjedom revolucionarne struje na izborima za gradsko vijeće, ustrojivši vladu Komune koja je preuzela ulogu lokalne vlasti. Tako su tijekom dva mjeseca u proljeće 1871. godine pariške ulice postale kultno mjesto otpora i provođenja brojnih demokratsko-socijalnih mjera. No, nakon gušenja ustanaka u ostalim francuskim gradovima, versajske su postrojbe uz prusku pomoć napale i Pariz, čija je vojska bila slabo obučena i organizirana, rezultiravši tzv. „krvavim tjednom“ (21.-28.05.) i padom Komune (Hrvatski leksikon, 2016.; Anonymus, 2010.; Proleksis enciklopedija, 2014.).

⁶² *Svijet svakodnevnog života ima vlastito standardno vrijeme, koje je intersubjektivno dohvatljivo. To standardno vrijeme može se razumjeti kao uzajamno presijecanje između kozmičkog vremena i njegovog društveno utvrđeno kalendara* (Berger, Luckmann, 1992.:44).

⁶³ Sagledavajući propisano francusko vojničko marširanje 18. stoljeća, Foucault je ustvrdio da je na djelu „anatomsko-kronološka“ shema“ ili „program“ za konstruiranje „obaveznog ritma“, koji sustavno segmentira tijelo u spacio-temporalne jedinice, a koje ponovno sabiru odnosno retotaliziraju tjelesne kretnje u već osmišljen „ritam“ nametnut „disciplinarnom“ borbenošću (Foucault u Munn, 1992.:111).

se vrijeme i događaji odvijaju zajedno (Adkins, 2011). Stoga, dvojakost principa *kolonizacije* (K5) u narednom poglavlju zaokružuje temelj razumijevanja zamke prekarnosti: kolonizacija pomoću vremena objašnjava poimanje vremena kao novca, a kolonizacija vremena samog preispituje i izvrće spomenuti odnos, ukazujući na drugačiju aktualizaciju vremena u praksi.

3.2. Promjene društvene logike

Koncept 'vrijeme je novac' zrcali se u nizu svakodnevnih jezičnih formulacija, unutar kojih se pojam vremena najčešće artikulira kao nešto što se ima ili nema, što se može potrošiti, uštedjeti, ne/promišljeno uložiti, pokloniti, potratiti, čime se raspolaže i gospodari. Izražavajući vrijeme u terminima novca (trošiti, gospodariti, uložiti), ograničenoga resursa (iskoristiti, ponestati, raspolagati) ili vrijedne robe (izgubiti, pokloniti, imati), ono se zapravo i *poima* kao vrijedna roba i ograničen resurs kojim se služimo za postizanje određenih ciljeva (Lakoff, Johnson, 2015.:8-9). Vrijeme je, naime, ključno za ekonomsku praksu; kvantifikacija rada unutar jedinice vremena, točnije pretvaranje rada u apstraktne razmjenske ekvivalente, označava proces eksploatacije radne snage (Adkins, 2011.:356). Zapadnjačko satno i komodificirano vrijeme kao globalni standard ostvareno je *pomoću* vremenskih zona i standardnoga vremena te globalno usvojenoga industrijskog vremena, točnije njegova kvantificiranja i vrednovanja kao *nametnute* i *prihvaćene* ekonomske norme (Adam, 2003.:71). Takva je valorizacija na svjetskoj razini postala sinonimom modernosti, civiliziranosti i progresije⁶⁴, kao neupitan i samorazumljiv model globalnog opstanka.

Postepena organizacija društvenih praksi kao kontroliranih i kvantitativno određenih jedinica rada/proizvodnje/unovčavanja dobila je adrenalinski poticaj zahvaljujući polimatu⁶⁵ Benjaminu Franklinu⁶⁶, koji je „likom, djelom i propustom“ anticipirao i implementirao vrijeme-kao-novac kao jed(i)no neiscrpno načelo i inherentan egzistencijalni resurs. Njegova su (životna) uvjerenja počivala na kršćansko-puritanskoj i teističko-prosvjetiteljskoj moralnosti, čija je polazišna točka Bogom-dano vrijeme kojime valja ekonomično upravljati, kao i novcem (Harald, 2008.:75), a što se na specifičan način utemeljilo u njegovoj nemaloj

⁶⁴ Čak su i Japan i Rusija vesternizirali svoje društveno-temporalne relacije u svrhu postajanja punopravnim industrijskim zemljama te zaštite političkih i ekonomskih interesa (Adam, 2003.:72).

⁶⁵ Polimatima se smatraju osobe koje posjeduju „enciklopedijsko znanje“, odnosno koje podjednako dobro (pa čak izvrsno) djeluju u različitim područjima; sinonime nalazimo u terminima poput polihistor, renesansni čovjek i univerzalni čovjek, označavajući izuzetno nadarene ličnosti čija se znanja i vještine izražavaju unutar nekoliko različitih područja djelovanja. Prema takvome opisu, spomenuti bi se pojam unutar suvremenoga duha vremena mogao pripisati (pre)velikom broju („multi-talentiranih“) ljudi; pojam polimata *klacka se od Leonarda da Vincija do Stephena Fryja* (Carr, 2009.). Stoga, tražeći drugačiju konceptualizaciju polimatije u današnjem, suvremenom kontekstu, Edward Carr ističe *Four Jews on Parnassus* Carla Djerassija kao knjigu vježbanja polimatije kroz niz zamišljenih debata između četvorice izvanrednih intelektualaca: Waltera Benjamina, Theodora W. Adorna, Gershoma Scholema i Arnolda Schönberga – no, drži da su *polimati bili posljedica specifičnoga vremena, kada je studiozno naukovanje predstavljalo distinktivnu značajku i kada je tek nekolicina imala novac i slobodno vrijeme* (Ibid.), a danas, jednostavno, kao da vremena nema.

⁶⁶ Najpoznatiji kao jedan od osnivača Sjedinjenih Američkih Država, Franklin (1706.-1790.) je također prepoznat i kao izniman znanstvenik, izumitelj, političar, autor, diplomat, aktivist, teoretičar – ukratko, kao renomirani polimat, prihvaćen i od Starog i od Novog svijeta kao izuzetna (a usto i druželjubiva) ličnost, u čijem su djelovanju vješto objedinjene selekcionirane vrline i ideali puritanizma i prosvjetiteljstva (Harald, 2008.).

spisateljskoj ostavštini. Naime, naznake izjednačavanja vremena s novcem uočene su već u tekstu *Nužne upute za one koji se žele obogatiti* (1736.), no upravo se u eseju *Savjet mladom trgovcu*, objavljenom 1748. godine, pojavila maksima 'vrijeme je novac', koja ne samo da je obilježila industrijsku eru već se njene posljedice još i danas, služeći se Attalijevim terminima, *vide, čuju, očitavaju i žive*.

Jasno je da vrijeme nije uistinu novac⁶⁷; njihovo teorijsko-praktičko izjednačavanje razvi(ja)lo se sukladno industrijalizaciji i modernizaciji pod imperativima brzine, kvantitete i efikasnosti. Točnije, vrijeme je „postalo“ vrijednost/resurs uspostavljanjem ekonomije kao dominante društvenoga života i ljudskih djelatnosti (Cifrić, Trako, 2010.:38). U današnjem potrošačkom društvu govorimo o ekonomiji „iskustva“, o stanju u kojem svačiji život postaje svojevrsno komercijalno tržište kojemu se određuje „doživotna vrijednost“ (eng. *Lifetime value - LTV*) (Rifkin, 2005.:16), a riječ je o teoretskoj mjeri *koliko neko ljudsko biće vrijedi ako se svaki trenutak njegovog življenja komodificira u jedan ili drugi oblik u komercijalnoj sferi* (Ibid.). Drugim riječima, nakon industrijske proizvodnje dobara prešlo se na postindustrijsko pružanje usluga, a u n/ovoj eri naglasak je na omogućavanju pristupa kulturnim resursima i iskustvima te je svaka sfera života uvučena u komercijalnu arenu. *Kapitalističko putovanje koje je započelo komodificiranjem prostora i materijalnog, završava se komodifikacijom ljudskog vremena i trajanja* (Ibid.,18).

U srži industrijske revolucije bila je primjena i poboljšanje tehničkih inovacija; usavršavanjem sata⁶⁸ postiglo se preciz(ira)no, konstantno, ritmizirano vrijeme (rada), kada se proizvode robe namijenjene tržišnom unovčavanju. Stoga, 'vrijeme je novac' implicira posljedicu da je 'vrijeme ograničen resurs', a potonje da je 'vrijeme vrijedna roba'; na taj se način, konceptualizirajući vrijeme kao novac, resurs i/ili robu usvaja i oblikuje koherentan sustav, utemeljen na supkategorizaciji i posljedičnome odnosu hijerarhijski ustrojjenih izraza (Lakoff, Johnson, 2015.:9). Slično, u svakodnevnom životu, jeziku i spoznaji konstruiramo hijerarhiju (ili hijerarhije) značenja vremena; određivanje vremena rada, vremena odmora,

⁶⁷ Govoreći o metaforičkoj sustavnosti, Lakoff i Johnson objašnjavaju da metaforički koncepti pružaju samo *djelomično* razumijevanje komunikacije, jer *cjelovito* bi ustrojavanje značilo da jedan koncept uistinu *jest* drugi, umjesto da se razumijeva pomoću drugoga, te stoga: „*Ako potrošimo vrijeme* pokušavajući nešto učiniti i u tome ne uspijemo, nitko nam to vrijeme neće vratiti. Ne postoje banke vremena. Ja nekomu mogu *pokloniti mnogo svojega vremena*, no ta mi osoba ne može to isto vrijeme vratiti premda mi može *uzvratiti istom mjerom*“ (Lakoff, Johnson, 2015.:12).

⁶⁸ Prema Lewisu Mumfordu, *ključni stroj modernoga industrijskog doba nije parni stroj, nego sat*. Omogućavajući određivanje točnih količina energije, odnosno standardizaciju, automatsku radnju i, kao vlastiti proizvod, točno vrijeme, *sat bijaše prvi stroj moderne tehnologije* (Mumford u Attali, 1992.:221), a što je ranije i Marx ustvrdio, smatrajući da nije sam parni stroj doveo do industrijske revolucije već je parni stroj naprosto postao neophodan zbog izrade alatnih strojeva (Marx u Attali, 1992.:220).

vremena objeda, vremena obrazovanja itd. označava kvalitativnu i/ili kvantitativnu preferencu utemeljenu na temporalnoj rutini i važnosti za pojedinca ili društvo, a služi kao organizacijsko načelo kojim se svakodnevnica ustrojava i dez/integrira. Pod imperativom profita izgradila se kultura vremena kao institucionalizirani oblik korištenja vremena kao resursa, pri čemu je ono odraz *društvene svijesti o ekonomskoj vrijednosti vremena koje se može pretvoriti u novčanu vrijednost* (Cifrić, Trako, 2010.:37-38).

Razumijevanju spomenutog možemo pristupiti ob/razlaganjem iskustva s materijalnim resursima. Naime, govoreći o istima, neovisno o formi (sirovine i/ili izvori goriva) sadržajno je riječ o *vrstama* supstancije koje je moguće *kvantificirati* i odrediti im *vrijednost* te čijim se postupnim *iskorištavanjem* ispunjava njihova *svrhovita* namjena (Lakoff, Johnson, 2015.:60-61). Uzmemo li u obzir da izrada određenoga proizvoda zahtijeva i određenu količinu rada, a pod pretpostavkom da je ono proporcionalno količini proizvoda, dobivamo temelje metafore 'rad je resurs', koja stoga podrazumijeva da je rad *vrsta* aktivnosti/supstancije koju je moguće precizno *kvantificirati* i *vrednovati*, a usto služi *svrhovitoj* namjeni koja se ispunjava postupnim *iskorištavanjem* (Ibid.,61)⁶⁹. S obzirom na to da se rad vrednuje i kvantificira pomoću vremena potrebnoga za proizvodnju jedinice proizvoda, dolazimo do temelja metafore 'vrijeme je resurs', koju također shvaćamo istim logičkim slijedom: vrijeme je *vrsta* (apstraktne) supstancije, koja se može precizno *kvantificirati* i *vrednovati* po jedinici te se postupno *iskorištava*, služeći i ispunjavajući svoju *svrhovitu* namjenu (Ibid.).

Ukoliko vrijeme jest novac onda vrijeme vrijedi novca i stvara novac – odnosno, pridružujući vremenskim jedinicama određenu vrijednost rad potpada u službu kapitala, čiji ekonomski sustav *naplaćivanja* (interesa) ujedno i prikriva i otkriva 'ugrađeni sat' koji konstantno otkucava (Adam, 2003.:65-66), uvjetujući svaki sat, dan, mjesec i godinu kao iskustvo koje se plaća, točnije vrijeme kojime valja pomno raspolagati i gospodariti. Takvo se poimanje odražava i u djelovanju, stoga priključivanjem imperativa brzine i zahtjeva za sve većom efikasnošću ono postaje još kompleksniji entitet, *to važniji što nam se čini da ga je sve manje* (Cifrić, Trako, 2010.:34). Objektivno, to nije moguće; precizno mjerenje i vrednovanje vremena, točnije vremenskih jedinica (pod geslom da je vrijeme novac) pretpostavlja

⁶⁹ Na ovome se mjestu otvara i prostor otuđenju ili alijenaciji, rezultatu rada kao nezainteresirane, nespontane aktivnosti koja zapravo pripada kapitalistu, o čemu je Marx pisao još u ranim radovima. Radnik, dakle, ne proizvodi za sebe, stoga se otuđuje od samoga proizvoda rada; ne radi zbog vlastite želje već tuđe, stoga se otuđuje od samoga procesa rada; radna je aktivnost sredstvo fizičke egzistencije, stoga se radnik otuđuje i od vlastitog tijela, a u konačnici se otuđuje i od ostalih radnika jer se cjelokupna situacija reflektira na društvene veze općenito. Drugim riječima, rad predstavlja nužnost, zarađivanje u svrhu preživljavanja, samoodržanja i reprodukcije, odnosno živu aktivnost koja se otuđuje od onoga koji je obavlja (Perlman, 2004.).

kvantitetu koja implicira brzinu, stoga *dobiti na vremenu znači više proizvesti u jedinici vremena* (Attali, 1992.:215). Zato je u konačnici riječ tek o *socijalnoj konstrukciji manjka vremena*, kao rezultata sustavnoga povećanja takvih zahtjeva koji vrše pritisak na društvene ritmove (Cifrić, Trako, 2010.:34). Osjećaju pomanjkanja vremena neosporno pridonose tehnološka dostignuća i proliferacija usluga koje naizgled omogućavaju uštedu rada i vremena, a zapravo se *samo povećava raznolikost, tempo i protok komodificirane aktivnosti oko nas* (Rifkin, 2005.:146).

Još je tejlorska organizacija zahtijevala skraćenje vremena svakoga proizvodnoga procesa, a što je omogućavala linijska, homogena, standardizirana temporalnost (Lipovetsky, 2008.:56). Ista je narušena u postfordovskim ekonomijama, kojima nije cilj proizvoditi masovno i u kontinuitetu već se prihvaća izazov što bržega ulaska proizvoda na tržište i odgovora na potražnju prije konkurenata, stoga se vrednuje isprekidana temporalnost (Ibid.). Vrijeme je postalo ponajprije ekonomski resurs: *Brzo reagirati na vrijeme i kontrolirati ga, znači kompetitivnu prednost* (Cifrić, Trako, 2010.:44). Takav koncept „vremenski utemeljenog natjecanja“ odražava se i na svakodnevni život, prožet neodgodivim hedonizmom sažetim u aforizmu *carpe diem* (Lipovetsky, 2008.:148). Isti sugerira iskorištavanje trenutka i uživanje do maksimuma, kao da sutra ne postoji, kao da nikad nema dovoljno sati u danu i dana u tjednu da se doživi i proživi svaka želja, potreba, maštanje i zadovoljstvo⁷⁰. Nije riječ samo o manipulaciji vremenom već i čitavim ljudskim životom, iskustvom i potrebama.

Osim kolonizacije pomoću vremena, dogodila se i kolonizacija vremena samog. Bilo da je riječ o udaljenim planetima ili drevnim kulturama, prošlost i znanstvena saznanja u svakom se društvu interpretiraju, rekonstruiraju i reprezentiraju, služeći kao resurs, odnosno kao temelj izgradnje, razumijevanja i poimanja sadašnjosti te „konzumiranja“ nasljeđa (Adam, 2003.:72). Kroz ekonomsko-političku zlo/upotrebu saznanja svako društvo piše i uređuje vlastitu povijest, uklapa se u vlastito vrijeme i uspostavlja vlastitu društvenu zbilju unutar koje djeluje i prema kojoj oblikuje sadašnje i buduće akcije. Štoviše, budućnost je upisana u neposrednu sadašnjost i oblikovana praktičnim očekivanjima konstituiranim prema našoj nužnoj uronjenosti (i ulaganju) u društvenom svijetu; svaka praktična akcija

⁷⁰ Odatle, moguće, i današnje *beskrajno i iluzorno gomilanje predmeta koji više nemaju nikakve veze s mogućnošću njihove upotrebe*, poput filmova, knjiga i sl., čije se pohranjivanje prvo odvijalo materijalno, a zatim i virtualno (Attali, 2008.:159). Takvo je pohranjivanje predmeta koji iziskuju vrijeme zapravo tek tržišna, potrošačka iluzija *da nitko ne može umrijeti prije negoli pročita sve te knjige, čuje sve te melodije i proživi tako pohranjeno vrijeme* (Ibid.).

podrazumijeva nešto nadolazeće (Bourdieu u Adkins, 2009.)⁷¹. Tvrdnja da se *moderni kapitalizam ugrađuje u budućnost kalkuliranjem budućih dobitaka i gubitaka, stoga i rizika, kao kontinuiranoga procesa* (Giddens u Adam, 2003.:72) upućuje na problematiziranje kolonizacije budućnosti putem financijskih praksi, poput osiguranja, mirovinskih fondova, hipotekarnih zajmova i sl. Još od 16. stoljeća sustav osiguranja temelji se na obećanju financijske kompenzacije budućih gubitaka u zamjenu za sadašnje plaćanje, što znači da ekonomija djeluje u sferi između sadašnjosti i budućnosti - štiteći i financirajući sadašnjost posuđivanjem od budućnosti (Adam, 2003.:72-73). No, ako je temporalnost neodvojiva od akcije – jer *praksa je temporalizacija* – onda ista čini vrijeme, zato i financijske prakse nisu izvan vremena niti koloniziraju budućnost već je čine (Bourdieu u Adkins, 2009.).

Prihvatimo li konstataciju da novac zapravo prethodi i radu i robi i razmjeni, da ih propisuje i organizira njihovu distribuciju (Lazzarato, 2013.:60), pokazuje se korisnim uputiti na znakovitu promjenu društvene logike i dinamike. Uslijed globalne restrukturacije zbilje dogodio se pomak od satnoga u događajno vrijeme, kao i prijelaz od moderne paradigme „vrijeme je novac“ do post/moderne prakse „novac je vrijeme“⁷². Naime, u fordističkoj/industrijskoj kapitalističkoj proizvodnji povećanje brzine implicira povećanje proizvodnje, pa stoga i povećanje profita – dakle, vrijeme je novac. Pritom su fenomeni i vrijeme odvojeni, točnije događaji unutar satnoga vremena ne čine vrijeme već se događaju u vremenu (Adkins, 2011.:357). Pojava individualiziranih radnih iskustava obilježenih nesigurnim ugovorima i fleksibilnošću, čije se radno i neradno vrijeme ne razlikuju te koji izmiču standardiziranim, društveno utemeljenim ritmovima sugerira da se aktualizacija vremena u praksi drugačije koordinira (Adkins, 2009.). Hegemonija satnoga vremena opada i

⁷¹ Primjerice, u nogometnoj utakmici, igrač se ne pozicionira ondje gdje je lopta već ondje gdje bi lopta trebala doći, a u tom smislu nadolazeće nije samo mogućnost, nego nešto što je već prisutno u konfiguraciji igre te u postojećim položajima suigrača i suparnika (Bourdieu u Adkins, 2009.).

⁷² Referiramo se na dva eseja sociologinje Lise Adkins: *Sociological Futures: From Clock Time to Event Time* (2009.) i *Practice as Temporalisation: Bourdieu and Economic Crisis* (2011.), smatrajući ih komplementarnima i napose relevantnima u okviru rasprave, iz razloga što ukazuju da je temporalizacija praksi usko povezana s politizacijom vremena, te stoga i s restrukturiranjem društvenoga života.

Budući da se Adkins u spomenutim esejima uvelike referira na teoriju Pierrea Bourdieua, važno je pojmiti njegovu konceptualnu trijadu, sačinjenu od *habitusa, polja i prakse*.

Habitus predstavlja skup simbolički strukturiranih, trajnih i prenosivih dispozicija usvojenih tijekom socijalizacije koji usmjeravaju individualno djelovanje, opažanje i tumačenje svijeta; usko je povezan s pojmom *polja* kao povijesno određenog, strukturiranog i institucionaliziranog društvenog područja djelovanja koje je prostor društvenoga nadmetanja, dok se *praksa* odnosi na provedbu ljudskih misli u djelo (Struna, 2011.). Drugim riječima, u Bourdieuovoj konceptualnoj trijadi *polje* predstavlja horizontalnu mrežu odnosa između različitih društvenih pozicija, odnosno sustav odnosa snaga u kojem akteri nastoje ili održati ili poboljšati svoj položaj, *praksa* je kreativna konceptualizacija subjektova djelovanja, improvizacija u okviru osobnih interesa (bilješke s predavanja, Antropologija svakodnevice; Hromadžić, 2013./14.), a *habitus* je, kao dinamički koncept koji povezuje polje i praksu, *sintetički naziv za mnoštvo pojedinačnih iskustava koja su formirala određeni tip subjektivnosti* (Sorić, 2012.:331.).

sve je manje povezano s fenomenima koje mjeri, a upravo su robe eklatantan primjer izmicanja tom egzogenomu mjerenju. Robe su zapravo procesualni događaji koji se kontinuirano re/kvalificiraju, stoga je vrijeme uronjeno u fenomen i odvija se zajedno s istim (Ibid.). Tu svjedočimo promjeni od satnoga u događajno vrijeme, odnosno slomu industrijskoga vremena (Ibid.). Ujedno je riječ o restrukturiranju ekonomskog polja, a što je evidentno na primjeru recentne globalne financijske krize i kreditne financijalizacije svakodnevnice, koja podrazumijeva orijentiranost nesigurnoj, neizvjesnoj budućnosti (Adkins, 2011.). Politički korak prijelaza novca u bestežinsko stanje započeo je, ranije spomenutim, ukidanjem zlatnoga standarda, a tehničkim je razvojem novac prešao u sasvim novu dimenziju. Bankomati, kartice i digitalni novac omogućili su obavljanje novčanih i trgovačkih transakcija i špekulacija⁷³ putem elektronički posredovanih bankarskih usluga, dematerijaliziranih na tržištu koje je otvoreno 24 sata dnevno (Attali, 1992.; Rifkin, 2005.). Na taj su način fizičke, realne usluge gotovo u potpunosti prešle u virtualnu sferu. Promjena cijene dolara i deregulacija financijskih tržišta 70-ih godina prošloga stoljeća promijenili su odnos vremena i novca – vrijeme je postalo dio novca, odnosno novac je postao vrijeme (Adkins, 2011.:359-360). Drugim riječima, u ekonomskim praksama vrijeme i događaji odvijaju se zajedno, a sami događaji predstavljaju oblik vremena⁷⁴ (Ibid.,361).

Ono što je započelo u kolovozu 2007. godine kao američka kriza tržišta nekretnina do kraja 2008. godine poprimilo je razmjere globalne financijske krize. Pa ipak postojeće, poražavajuće ekonomske, političke i društvene posljedice nisu uspjele pokolebati neo/liberalno-tržišnu matricu. Famosna je „sloboda“ jasno demistificirana kao teret, kazna, žrtva, dug, točnije „preuzimanje odgovornosti“ za ono što poduzeće i države ne žele preuzeti već eksternaliziraju na cjelokupno društvo (Lazzarato, 2013.:74-75)⁷⁵. Klasne tenzije i devastacijski socijalni učinci i dalje se produciraju i produbljuju; kapitalistička grabež nipošto ne jenjava već nadalje vješto pronalazi nove načine oplodnje kapitala. Nema učenja na greškama i, čini se, nema lekcija za budućnost.

⁷³ *Novac je, po prirodi, vremenska ekonomija; sve njegove funkcije povezane su s vremenom: transakcija je dobitak na vremenu, štednja je zaštita od vremenskih nesigurnosti, špekulacija je oklada s vremenom* (Attali, 1992.:346).

⁷⁴ Do 70-ih godina prošloga stoljeća obveznice su smatrane „diskretnim paketima vremena“, jasno utvrđenima cijenom, trajanjem i kamatnom stopom, a oslobađanjem dolara od zlata u pozadini iste su postale „plutajuće“, stoga je i vrijeme, koje im je dotad bilo eksterno, postalo samim njihovim dijelom - obveznice su od diskretnih objekata koji su postojali u vremenu postale „kontinuum trenutaka“ (Zaloom u Adkins, 2011.:359-360).

⁷⁵ Ovogodišnji film *The Big Short*, snimljen prema istoimenoj knjizi te označen kao dokumentarna drama, prikazuje događaje i razmjere spomenute prve svjetske financijske krize u 21. stoljeću, fokusirajući se na nekolicinu vještih investitora koji su predvidjeli kolaps tržišta nekretninama i okoristili se upravo klađenjem na financijski raspad, ukazujući na iskrivljene društvene odnose moći i odgovornosti.

Odredivši momente restrukturiranja radne i temporalne logike dobili smo kontekst istraživačkoga problema; prekarnu fleksibilnost Pythije sagledat ćemo kao žrtvu i ulog tržišnoga, društvenoga, individualnoga opstanka, kroz *milijune svakodnevnih malih žrtvovanja* (Curcio, 2007.:92).

4. Zamka prekarnosti

Neizostavan aspekt rasprave o prekarnosti podrazumijeva osjećaj gubitka kontrole nad vremenom⁷⁶, a što je posljedica procesa globalnog restrukturiranja. Svaki je povijesni sustav funkcionirao unutar specifične koncepcije vremena, koja je stoga konstituirala i specifičan osjećaj vremena (Standing, 2011.). U agrarnim je društvima, dakle, rad bio prilagođen sezonskim ritmovima godišnjih doba i atmosferskim uvjetima, te bi pomisao definiranoga (8-satnog ili 10-satnog) radnog vremena, moguće, bila sasvim apsurdna (Ibid.,115). No, s industrijalizacijom je došlo mehaničko discipliniranje, uslijed čega se apstraktno, homogeno, kvantitativno vrijeme satova utemeljilo kao mjera vremena rada i temelj društvenih praksi. Nepromjenjiva struktura i logika satnoga vremena čine kontinuitet nevidljivim, no ujedno impliciraju i kolizije različitih temporalnih principa⁷⁷, čemu jasno svjedoči upravo radno vrijeme. Usprkos kapitalističkoj težnji maksimalnog rastezanja radnog dana i vremena, radnik *prodaje svoju radnu snagu kako bi je mogao održavati, a ne da je potpuno iscrpi*, zato i fleksibilnost granica radnog dana mora biti ograničena i razumno raspoređena (Marx, 2009.:82-83). Osim specifičnih društvenih uvjeta i određenog životnog standarda, ono što vrijednost rada razlikuje od vrijednosti ostalih vrsta robe jest upravo fizički element, što znači da je krajnja granica rastezljivosti radnog dana određena tjelesnom snagom radnika: *Ako se njegove životne snage svakodnevno iscrpljuju preko određene granice, ne mogu se uvijek iznova iz dana u dan upotrebljavati* (Ibid.,89). Dok su strojevima svi sati jednaki, ljudima isto nipošto nije i ne može biti slučaj, stoga i postoji razlikovanje između dnevnoga i noćnog rada ili pak neradnih (vikenda, blagdana, praznika) i radnih dana (Adam, 2003.:64).

Prijelazom iz ruralnih zajednica do nacionalnih tržišta utemeljenih na industriji, a zatim do globalnoga tržišnoga sustava usmjerenoga na usluge, dogodile su se dvije promjene po pitanju vremena (Standing, 2011.:115). U prvome redu, 24/7 otvorenost globalnog tržišta počela je ozbiljno dolaziti u koliziju s dnevnim tjelesnim ritmom, rušeći odnos dana i noći te

⁷⁶ Vratimo li se kontroli vremena (K4) kao višestrukome procesu regulacije i racionalizacije društvenih ritmova također uočavamo i paradoksalne posljedice intenzifikacije temporalnih logika, točnije vremenske kompresije (K3), čemu svjedoče razdoblja transporta, prijenosa i transplantacije (Virilio u Adam, 2003.:69). Naime, isti izjednačavaju vrijeme s novcem, brzinu sa profitom te ubrzavanje (prirodnih) procesa s (ne)upitnim dobrom, no *povećanje vladanja praćeno je opadanjem kontrole* (Ibid.). U tom su smislu masovna proizvodnja i korištenje prijevoznih sredstava s vremenom „došli na naplatu“ u obliku socio-ekoloških problema, a i dugoročne implikacije genetičkoga inženjeringa izvan laboratorija podjednako su rizične i prepuštene slučaju. U kontekstu prijenosa odnosno pro/toka informacija kontrola se gubi uslijed instantnosti i simultanosti, mrežnih *just-in-time* odnosa i pristupa, pri čemu se javljaju problemi percepcije, razumijevanja, akcije i očekivanja, a reprezentativan je primjer upravo financijsko-špekulativni sektor (Ibid.).

⁷⁷ Industrijska agrikultura predstavlja rubno područje kolizije između nametnute (satne) norme i prirodnoga razvoja, kao što noćni rad i večernji izlasci, primjerice, preispituju dostatnost dana (Adam, 2003.).

potrebe za odmorom. Imperativ permanentnog stanja pripravnosti, kompetitivnosti i fleksibilnosti zatim je promijenio i način na koji se tretira vrijeme samo jer su se dotad jasno rasp/odijeljeni vremenski blokovi posla i razonode te radnoga mjesta i doma počeli urušavati (Ibid.). Navedenu eroziju granica i gubitak stabilne vremenske strukture objedinjuje (Standingov) koncept tercijarnoga vremena, koji u društvu usluga podrazumijeva ranije spomenuto bivanje na raspolaganju, uključenost, polivalentnost, ne/mogućnost kratkoročnoga i dugoročnog planiranja, ulaganje u budućnost. S obzirom na to da *plaćeni rad uvijek prevladava nad identitetom i socijalnim statusom* (Lipovetsky, 2008.:166), umjesto tretiranja posla kao instrumentalnog ono se tretira kao najvažniji aspekt života (Standing, 2011.). Danas je čitavo radno-aktivno stanovništvo podjednako podvrgnuto pritiscima prilagodbe tržištu, stoga govorimo o prekarizaciji kao fenomenu koji podrazumijeva više vrsta nesigurnosti, a koje su vezane uz individualizaciju rada, dekolektivizaciju i slabljenje radničke zaštite (Puljiz, 2006.:127). Posljedice se ogledaju ponajprije u materijalnom položaju radnika, ali se odražavaju i na psihičko stanje⁷⁸ izazivajući osjećaj besperspektivnosti, nepovjerenja u sustav i politiku te nepripadanje zajednici (Matejčić, 2013.).

Pythija se pokazuje kao intrigantan, ali i delikatan izazov sagledavanja posljedica težnje, prilagodbe i praćenja suvremenih trendova, osobito iz razloga što u konačnici ne podliježe ni satnome vremenu ni gregorijanskom kalendaru. Točnije, Pythija naginje istima, no prvenstveno se podređuje prirodnim uvjetima, koje potom racionalizira unutar spomenutoga društveno određenoga temporalnog okvira. Nedefiniranost radnoga vremena pritom ne ovisi samo o vremenskim ne/prilikama i trajanju dana, već i o sklopljenim ugovorima te radnim zadacima koje valja izvršiti. U slučaju Pythije, vrijeme je novac i u denotativnom i u konotativnom značenju. Na toj je liniji vremenski okvir istraživanja - od veljače do travnja, odnosno od siječnja do svibnja 2016. godine - relevantan iz razloga što poslovanje Pythije diktira specifična raspodjela jednokratnih i godišnjih ugovora, pri čemu upravo potonji predstavljaju odlučujući faktor konstituiranja (i) karaktera čitave godine. Budući da novčane vrijednosti sklopljenih ugovora impliciraju (ne)dostatnost sredstava za

⁷⁸ Standing ističe da u slučaju prekarnih radnika nerijetko dolazi do frustracije u formi ljutnje, anomalije, anksioznosti i alijenacije („4A“: *anger, anomie, anxiety, alienation*) (Standing, 2011.) - što je zapravo bila karakteristika i fordističke epohe, a u postfordizmu se modificirala sukladno aktualnim, globalnim uvjetima i promjenama u svijetu rada. Psiho-socijalni aspekti nisu u fokusu naše rasprave, premda ih se neminovno dotičemo u okviru praktične analize, no moguću buduću problematizaciju istih „oplemenio“ bi rad Darje Maslić Seršić i Janje Trkulja, naslova *Nesigurnost posla kao predmet istraživanja u psihologiji: teorije, operacionalizacije, nalazi* (2009.), u kojemu dotične nude pregled psiholoških istraživanja nesigurnosti posla, iz razloga što aktualne promjene radnih okolnosti predstavljaju izazov za organizacijske psihologe u pokušaju redefiniranja koncepta karijere te osmišljavanja strategija upravljanja ljudskim potencijalima u spomenutim okolnostima (Maslić Seršić, Trkulja, 2009.:523).

zadovoljenje egzistencijalnih potreba, ali i ne/izvjesnost održavanja poduzeća, ishodi *javnih nadmetanja* u spomenutom periodu ključni su za određivanje ritma budućeg življenja i/ili preživljavanja.

Dva su ključna Naručitelja koji objavljuju pozive za dostavu ponude u postupcima javne nabave⁷⁹; kriterij odabira određuje naručitelj, a najčešće se traži najniža cijena. Naručitelj br. 2 objavljuje samo jedno nadmetanje, uglavnom u travnju, dok Naručitelj br. 1 provodi tri nadmetanja tijekom siječnja, veljače i ožujka; pritom ukupan zbroj spomenute trijade približno odgovara jedinstvenoj svoti vrijednosti ugovora Naručitelja br. 2. Sklapanje ugovora s potonjim godinama je za Pythiju bio normativ, opravda(va)n ispunjavanjem traženih uvjeta natječaja te kompetentnošću izvršavanja i realiziranja ugovor(e)nih stavaka unutar pomno razrađenoga, ponuđenoga i prihvaćenoga cjenovnog okvira. Sva su ostala nadmetanja pritom bila tek usputne pasivne kamate. Međutim, prethodna je, 2015. godina, bila svojevrsna radikalna prekretnica u radu Pythije. Nakon uzastopnih 20-ak godina, navedene nije ostvaren spomenuti godišnji ugovor, a koji je dotad bio neupitan i siguran, koji je postao gotovo zdravorazumski standard. Lanjsko je nadmetanje „otvorilo vrata“ novoj vrsti svakodnevice; dotad esencijalan, apsolutan i autentičan standard poduzeća i zaposlenika urušio se uslijed novog i neočekivanog elementa⁸⁰. „U igru“ je ušao Natjecatelj koji je ponudio gotovo dvostruko manju cijenu i neupitno ispunio kriterij najnižeg iznosa. Pythia je tada upala u *zamku prekarnosti*⁸¹, uslijed čega je životni standard kojemu su njeni zaposlenici godinama bili prilagođeni naglo stao, krenuvši potom u smjeru zaduživanja i preživljavanja. Naredni se period stoga odredio kao početak permanentnoga strahovanja od gubljenja odnosno zadržavanja egzistencijalnog zaleđa, od budućih nadmetanja - podjednako i od dobivanja i od gubljenja istih.

Neostvarivanje godišnjeg ugovora s Naručiteljem br. 2 u prvoj polovici 2015. godine pokazalo je i dokazalo da sigurnosti nema – *uspješna se poduzeća preko noći pretvaraju u anoreksična poduzeća, u gubitnike* (Kulić, 2006.:102). No, „gubitnici“ su usprkos

⁷⁹ Opće odredbe i detalje Zakona o javnoj nabavi moguće je pronaći na web stranici: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_08_90_1919.html

⁸⁰ Primjerice, prema Lefebvreu, nesanicu, zaljubljenost ili bulimiju znače ulazak u neku novu svakodnevnicu, odnosno promjenu u autentičnoj svakodnevici, prijeteći prokazivanjem iste kao niti nužne niti autentične (Lefebvre, 2004.:175). Slično, neostvarivanje uobičajenoga godišnjeg ugovora, u slučaju Pythije, poljuljalo je uobičajenu svakodnevnicu, ali i označilo početak nove svakodnevice, koja će biti jednako uobičajena u narednim mjesecima, sve do iduće godine i otvaranja mogućnosti ponovne prethodno uobičajene svakodnevice.

⁸¹ Standing spominje nekoliko zamki - zamku nezaposlenosti (*unemployment trap*), zamku siromaštva (*poverty trap*), zamku rada (*labour trap*), zamku duga (*debt trap*), i dr. – no, zamka prekarnosti svojevrsan je zajednički nazivnik koji ih sve podcrtava. Granice među istima fleksibilne su i porodne, te se nerijetko međusobno impliciraju, a što će postati jasnije u narednom poglavlju.

financijskim gubitcima i gubitcima radne snage ipak opstali, a u siječnju 2016. godine započeo je novi krug postupaka javne nabave – usto i temelj naše rasprave. Stoga, zamku prekarnosti demistificirat ćemo fokusirajući se upravo na period *odigravanja* javnih nadmetanja; prokazujući iste kao (pokerašku) igru, promotrit ćemo odnos ekonomske (ne)sigurnosti i rizika, te usto produbiti razumijevanje prekar(izira)nosti, naznačeno ranije kroz raspravu o fleksibilnosti. Štoviše, logike i paradoksi sustava javne nabave poslužiti će kao filtri prosijavanja razvojnih i regresivnih implikacija u poslovanju i funkcioniranju Pythije, ekstrahirajući taktike preživljavanja i (permanentno) suočavanje sa pritiscima te „rad na sebi“.

4.1. Javna „razmetanja“

„Politika i licemjerstvo dva su prsta jedne ruke. Moraš biti jako blizu da bi razlučio koji ti prst pokazuje - srednji, ili neki drugi.“

- Direktor, 03.02.2016.

Po izgubljenom ugovoru, prvi potezi u borbi za opstanak Pythije značili su otpuštanje trećeg radnika⁸², zatim smanjenje plaća, te ostvarivanje što većega broja jednokratnih ugovora, dostatnih za daljnje funkcioniranje i temeljne mjesečne potrebe poduzeća⁸³. Iako s jedne strane izostanak dodatne, treće radne snage u financijskome smislu „olakšava“ izdatke poduzeća, s druge je strane izvršavanje opsega poslova uvelike otežano: *Što je veća proizvodna snaga rada, više se toga proizvode u određenom radnom vremenu; što je manja proizvodna snaga rada, manje se proizvede u istom vremenskom razdoblju* (Marx, 2009.:56). Dakle, količina rada nužna za izvršavanje određenoga posla mijenja se u skladu s promjenom količine uložene radne snage, a na ovoj liniji postaje jasna i ranije spomenuta distinkcija razlikovnih područja djelovanja subjekata. Naime, Djelatnik obavlja isključivo terenski rad, dok Direktor uz potonji izvršava i administrativni posao koji se tiče vođenja i održavanja poduzeća, a u što ulazi pisanje ponuda, ugovaranje poslova, prikupljanje dokumentacije, poslovni sastanci itd. Riječ je o *radu-za-rad, nevidljivome radu* koji nerijetko postaje posao s punim radnim vremenom, te podrazumijeva fleksibilnost odnosno stalno bivanje na raspolaganju, stalno bivanje u stanju pripravnosti (Standing, 2011.:48). Nužnost hitne provedbe spomenutih obaveza odražava se i na provedbu terenskih zahtjeva; s obzirom na to da glavnina poslova zahtijeva rad obojice nerijetko je slučaj da obavljanje određenoga posla upravo zbog proširenog opisa obaveza Direktora spadne samo na radnu snagu Djelatnika⁸⁴. U tom je smislu izvršavanje određenoga rada razmjerno uloženom fizičkom elementu raspoložive radne snage, a obrnuto razmjerno zahtjevu predviđenoga vremenskog razdoblja

⁸² Riječ je o djelatnici koja je gotovo sedam godina izvršavala glavninu hortikulturnih poslova, a koja je u opisanim okolnostima postala „žrtvom“ *downsizinga* odnosno smanjenja radnih mjesta. Spomenuta se praksa provodi uslijed restrukturiranja poduzeća, najčešće u svrhu smanjenja troškova i povećanja profita (Curcio, 2007.:52). U slučaju Pythije, otpuštanje radnice prvenstveno je bila cijena opstanka poduzeća; no, dotična je nastavila povremeno sudjelovati u radu istoga - „na poziv“, te samo u uvjetima dostatnih raspoloživih novčanih sredstava za isplatu njezine nadnice.

⁸³ Prvenstveno troškovi goriva i repromaterijala te doprinosi i davanja državi, kao i mjesečne plaće.

⁸⁴ Uzimajući u obzir i ranije spomenuto otpuštanje treće radne snage, navedenu problematiku možemo shvatiti pomoću praktične metafore: stolac koji ima tri noge tehnički gledano može stajati; pravilnom raspodjelom može stajati čak i na dvije. Međutim, ako stolac ostane samo na jednoj nozi ravnoteža se gubi.

unutar kojega posao valja obaviti. Realizacija ugovorenih radova zato postaje problematična zbog usklađivanja različitih socio-profesionalnih ritmova subjekata, ali „rad-za-ugovor“⁸⁵ neizbježna je intervencija u moguću realizaciju buduće ekonomske sigurnosti.

Postupke javne nabave u prvom godišnjem kvartalu možemo promatrati kao *naručeno ponavljanje igre* (Huizinga, 1992.:14). Kako unutar igre tako i prilikom izvođenja javnoga nadmetanja značajnu ulogu ima element slučaja, neizvjesnosti, odnosno *napetosti*, iz razloga što *iskušava sposobnosti igrača*, dakle izdržljivost, odvažnost, fizičku i psihičku snagu te domišljatost (Ibid.,17). (N)ovogodišnje postupke javne nabave započeo je Naručitelj br.1, a Pythia se odazvala redom na svaki. S obzirom na lanjske događaje sada nije bilo mjesta kalkuliranju i računanju na išta sigurno; Direktor i Djelatnik više nisu (bili) „jedni od rijetkih“ koji ispunjavaju tražene kriterije natječaja, stoga je oslanjanje na kompetenciju izvršavanja poslova i dugogodišnju reputaciju podleglo rizičnijem izazovu kompetitivnosti. Ostvarivši krajem siječnja prvo egzistencijalno zaleđe, krajem veljače uslijedilo je još jedno uspješno nadmetanje, a ishod trećega početkom ožujka bio je odlučujući: „Sada sam 'skinuo hlače' s ponuđenim cijenama jer moramo dobiti taj posao da bismo izgurali godinu. Ako ne dobijemo, izlazim u travnju i 'skidam gaće' - pa koja god cijena bila“⁸⁶ (Direktor, 03.03.2016.). Navedene metafore podrazumijevaju *dumping* odnosno (drastično) snižavanje cijena; povećao se, naime, broj registriranih subjekata koji obavljaju djelatnosti poput Pythije⁸⁷, a upravo je poduzeće *mjesto gdje se s najviše ljudskih i društvenih ostvarenja iskušava konkurencijska kultura u trenutku globalizacije tržišta i financijalizacije ekonomije* (Lipovetsky, 2008.:164). Ipak, neizvjesnost je razriješena već 8. ožujka kada je Pythia odabrana prema kriteriju najniže ponude⁸⁸, ostvarivši tako i treći uzastopni ugovor s Naručiteljem br. 1. U međuvremenu je, uz navedene, ostvareno još nekoliko jednokratnih ugovora, stoga je sveukupna suma

⁸⁵ Tražena dokumentacija izuzetno je opsežna, stoga su ponuditelji prilikom svakoga javnog nadmetanja uhvaćeni u birokratske „trakavice“; svaki put valja nanovo tražiti izvode iz registara, priložiti potvrdu o nekažnjavanju, potvrdu o integritetu, potvrdu Porezne uprave, potvrde o prijašnjim izvršenim ugovorima, ovjeriti dokumente kod javnoga bilježnika, dostaviti izjave o položenim ispitima, tehničkoj opremi, potvrdu o rukovanju alatima i strojevima, kemijskim sredstvima itd.

⁸⁶ Budući da je ukupna vrijednost godišnjeg ugovora s Naručiteljem br. 2 prethodne godine „srušena“ odnosno gotovo dvostruko umanjena, ovogodišnja vrijednost istoga podrazumijeva izvršavanje jednakog opsega poslova kao i prethodnih godina, ali za ekonomski neizvedivu/nedostatnu svotu jer pri svakom idućem nadmetanju odstupanje od lanjske cijene može iznositi svega 5%. Direktor je bio spreman prihvatiti i tu opciju, štoviše ponuditi *dumping* cijenu *dumping* cijene, a sve u svrhu „pobjede“ u nadmetanju, da bi poduzeće opstalo, iako je vrijednost samoga tog ugovora još prošle godine izgubila svaku racionalnu osnovu.

⁸⁷ Točnije, riječ je o specifičnoj usluzi čije je izvršavanje uvjetovano ispunjavanjem određenih kriterija i nastavno tome upisom u Upisnik pružatelja usluge. Uvidom u Registar, Direktor je zamijetio gotovo trostruko povećanje subjekata u posljednje tri godine.

⁸⁸ S obzirom na to da je ishod natječaja po završetku dostupan sudionicima, uvidom u detalje istoga te usporedbom s nadmetanjima prijašnjih godina, Direktor je primijetio da je i drugi, njemu poznat Ponuditelj uvelike snizio cijene u odnosu na prošlogodišnje vrijednosti. Stoga, ishod ovogodišnjeg nadmetanja bio je poput atletskih natjecanja, u kojima su presudne tek stotinke sekunde.

teorijski/ekonomski ispunila zahtjeve godišnje dostatnosti, sigurnosti, življenja. Međutim, praktična se realizacija manifestira drugačije - kriza koja je prethodne godine uzdrmla temelj Pythije prenijela se i u narednu godinu, stoga su ovogodišnji sklopljeni ugovori prvenstveno implicirali podmirivanje prijašnjih gubitaka, odnosno maksimalnu racionalizaciju i oprezno pristupanje poslovnim realitetima.

Kao što igranje pokera zahtijeva (početni) ulog (eng. *blind*) tako i sudjelovanje u javnome nadmetanju uglavnom podrazumijeva *jamstvo za ozbiljnost ponude* odnosno svotu određenu od strane naručitelja⁸⁹ koju ponuditelj mora uplatiti i dostaviti kao dio cjelovite dokumentacije. Iako u pokeru pobjednik dobiva ukupan ulog (eng. *pot*) svih igrača a svi „igrači“ javnoga nadmetanja po završetku dobivaju povrat nužnog uloga, problematično je realiziranje istoga u uvjetima kritične financijske solventnosti⁹⁰. U slučaju Pythije isplaćeni ugovori diktiraju i isplate plaća i funkcioniranje poduzeća uopće, a kada je raspoloživa svota nedostatna za ikakve akcije onda „pomoć“ dolazi u formi zaduživanja⁹¹. Podizanje kredita u tom slučaju postaje (opravdan) ulog u buduću zaradu, a upravo je slučaj novčane imovine indikator da se trošenje (promet) bez pokrića u potpunosti naturaliziralo nauštrb svakog oblika štednje (akumulacija): *Imovina u obliku osobne uštedevine ubrzano postaje anakronizam u eri sve brže ekonomske aktivnosti* (Rifkin, 2005.:54).

Ukoliko sloboda u neoliberalnom smislu znači slobodu u međusobnom natjecanju, konzumiranju i radu (Standing, 2011.:167) utoliko je važno ponovo podsjetiti na srednjovjekovnu lihv, koju danas prepoznajemo kao kredit, odnosno kamatu, ili točnije dug⁹². Jasno uočavamo oblik ropstva koji pri tome nastaje: onaj tko je pozajmio novac

⁸⁹ Prema članku 77. Zakona o javnoj nabavi iznos jamstva, osim u opravdanim slučajevima, ne smije iznositi više od 5% procijenjene vrijednosti nabave (Narodne novine br. 90/2011).

⁹⁰ Solventnost označava platežnu sposobnost, odnosno sposobnost namirenja obveza. Subjekt se smatra solventnim kada je sposoban podmiriti dospjele obveze u iznosu i roku dospijeca, a mjeri se odnosom raspoloživih novčanih sredstava i dospelih obveza plaćanja. Također, razlikuje se pretjerana, optimalna, nedovoljna i granična solventnost. Kod pretjerane solventnosti subjekt raspolaže sa znatno više novca u odnosu na obveze plaćanja. Optimalna solventnost odražava odnos kada je raspoloživi novac veći za rizike od dospelih obveza plaćanja, a ta je razlika zapravo rezerva solventnosti. Nedovoljna solventnost predstavlja stanje između optimalne i granične solventnosti, odnosno situaciju kada su rezerve solventnosti nedovoljne i kada postoji rizik granične solventnosti i insolventnosti. Granična solventnost odražava odnos kod kojega je raspoloživi novac jednak dospelim obvezama plaćanja, pri čemu novčana rezerva ne postoji. Naposljetku, postoji i stanje insolventnosti, situacija u kojoj su dospjele obveze plaćanja veće od raspoloživog novca (Limun.hr, 2015.).

⁹¹ Prošle su godine i Direktor i Djelatnik podigli kredite da bi poduzeće moglo opstati do kraja godine, odnosno da se preživi razdoblje do novoga kruga javnih nadmetanja, omogućivši usto i nužan dokvalifikacijski tečaj.

⁹² Podsjetimo li ponovno na smjenjivanje vremenskih klastera i dominantnih oblika vlasti, izlaskom iz arhajskih društava započela je *proizvodnja zaduženog čovjeka*. U istoimenoj knjizi, sociolog i filozof Maurizio Lazzarato identificira dolazak velikih carstava i pojavu monoteističkih religija kao temelje formiranja, centraliziranja i koncentriranja „državne“ i „spiritualne“ moći. Štoviše, reći će sljedeće: *Kršćanstvo 'nam je uvalilo beskonačnost', što znači da smo u društvenom režimu u kojemu ništa ne okončava, u kojemu je zaduženje*

pozajmio je vrijeme; naizgled nema represije i naizgled je slobodan, no sva se daljnja djelovanja odvijaju u okvirima obećanja da će dug biti podmiren (Lazzarato, 2013.:27). Svrha je svake financijske inovacije, odnosno svakog oblika „posuđene egzistencije“ *unaprijed raspolagati budućnošću*, što znači *podrediti svaku mogućnost izbora ili odluke koju sadržava budućnost reprodukciji kapitalističkih odnosa moći* (Ibid.,38). Kao suprotnost potrošnom bogatstvu, Marx je prepoznao historijsku važnost lihvarske pozajmice u činjenici da je generativni proces iste nalik generativnom procesu kapitala (Marx u Lazzarato, 2013.:38). Kako bi novac mogao generirati još novca, kao što *konj pravi konja, a mula mulu*, zapravo se događa prodaja nečijeg očekivanja novca, dakle vremena (Le Goff u Lazzarato, 2013.:39). U neku ruku možemo govoriti o „sjedanju na stolac koji je tek u začetku“ – *U takvu transakciju kupac se upušta s nadom da će u budućoj preprodaji tog obećanja dobiti više nego što je za nj platio danas. Zahvaljujući tom očekivanju obećano plaćanje postaje trenutni oblik njegova kapitala* (Meštrović, 2015.:300).

Sukladno porastu konkurencije i o(p)stanku na tržištu sustav javne nabave pretvara se u suspektan makijavelizam čije su implikacije dalekosežne i zabrinjavajuće, na što je uputila i recentna analiza prema kojoj na razini Europske unije upravo Hrvatska *prednjači u riziku od korupcije u javnim nabavama* (Pavić, 2016.)⁹³. Kriterij najniže ponude omogućava da se u početni ugovor zbog nepredviđenih okolnosti naknadno mogu uključiti i dodatni radovi⁹⁴, stoga nerijetko dolazi do toga da je odabrani izvođač radova u konačnici *ekonomski nepovoljniji od onog najskupljeg izvođača na natječaju* (Čupić u Forjan, 2016.). Naime, osim spomenutog kriterija postoji i kriterij ekonomski najpovoljnije ponude, koja podrazumijeva pomnu procjenu adekvatnog omjera cijene i kvalitete⁹⁵, a što je u hrvatskoj praksi zastupljeno s tek 0,95% (Forjan, 2016.). Prijedlog je Ministarstva gospodarstva da kriterij ekonomski najpovoljnije ponude *mora postati jedini kriterij odabira ponude*, te cijelu proceduru prijave

cjeloživotno (Lazzarato, 2013.:61). Taj „beskonačni dug“ razumijevamo kroz kreditna pozajmljivanja kao popularne forme „ulaganja“ u ne/izvjesnu budućnost.

⁹³ Istraživanje je proveo neprofitni institut RAND Europe (detalji o organizaciji dostupni su na službenoj mrežnoj stranici: <http://www.rand.org/randeurope.html>), čija je analiza pokazala da se Hrvatska prema svim indikatorima korupcije nalazi u vrhu korupcijskih tablica te zajedno s Italijom, Bugarskom i Rumunjskom predvodi skupinu od 14 zemalja s razinom korupcije iznad prosjeka EU. Ovisno o indeksu procjenjivanja, EU godišnje zbog korupcije gubi između 179 i 990 milijardi eura; Hrvatska gubi oko 15% BDP-a. No, nije riječ samo o novčanim gubitcima; prethodne su analize pokazale da je korupcija veća u društvima u kojima su izražene i veće nejednakosti građana, a usto je razina korupcije povezana i sa pravnom državom – što je manje pravne države to je više korupcije, što implicira i manji izlazak građana na izbore (Pavić, 2016.).

⁹⁴ Ukupna vrijednost dodatnih radova ne smije prijeći 25% vrijednosti osnovnog ugovora (Narodne novine br. 90/2011).

⁹⁵ Riječ je o različitim kriterijima povezanim s predmetom nabave, primjerice: kvaliteta, cijena, tehničke prednosti, estetske i funkcionalne osobine, ekološke osobine, operativni troškovi, ekonomičnost, usluga nakon prodaje i tehnička pomoć, datum isporuke i rok isporuke ili rok izvršenja (Narodne novine br. 90/2011).

prebaciti u digitalni oblik *da bi se maksimalno smanjio prostor za korupciju* (Ibid.). Međutim, digitalizacija nije nužno garancija transparentnosti – ili se barem takvom nije pokazala u novoj praksi za koju je Pythia krajem veljače dobila poziv. Riječ je o sudjelovanju u elektroničkome aukcijskom nadmetanju⁹⁶; predmetni se postupak odvio unutar utvrđenoga prostorno-vremenskog okvira⁹⁷, što je i specifičnost svake igre.

Zakonom je elektronička dražba definirana kao *način provedbe dijela postupka koji se ponavlja i koji uključuje elektronički sustav za predstavljanje novih cijena, izmijenjenih naniže, i/ili novih vrijednosti koje se odnose na određene elemente ponuda, a odvija se nakon početne potpune procjene ponuda i omogućava njihovo rangiranje pomoću automatskih metoda procjene* (Narodne novine br. 90/2011). Drugim riječima, vrijednost dostavljene ponude predstavlja tek ulaznicu u dražbu, a konačna cijena ugovora ovisi o tome koliko su natjecatelji spremni sniziti prvotnu vrijednost istoga, jer - kriterij odabira je najniža ponuda. Stoga, predmet nabave i cijena usluge zapravo poprimaju bestežinsko stanje, nalik rizičnim igrama na sreću⁹⁸, no mnogo intenzivnijih razmjera, čemu svjedoči Direktorovo iskustvo: „Kada sam vidio zadnju promjenu iznosa zaustavio sam se. Nije to više bilo ni realno ni ozbiljno; nadmetanje je postalo razmetanje. U kasinu ne ulažeš novac, tj. nemaš u rukama novac nego žetone, i zato imaš drugačiji osjećaj trošenja – zapravo ga nemaš“ (Direktor, 01.03.2016.). Prijelazom iz realne u virtualnu dimenziju izgubila se „težina“, dakle sama je usluga izgubila fizičko uporište, dekontekstualizirala se i dezintegrirala, što je indikativno za artikuliranje igre. *Igra zahtijeva suspenziju običnog vremena. Svijet igre egzistira u bezvremenskom carstvu, što zna svatko koga je igra ikada obuzela i tko je u igri potpuno izgubio osjećaj za prolazak običnog vremena* (Rifkin, 2005.:327) – usto i osjećaj novčane vrijednosti. Gubljenjem opipljive dimenzije novac je postao tek predodžba. „Kad igraš na *play chips* konstruiráš neizvjesnost, ali znaš da nemaš što izgubiti osim tog fiktivnog novca kojeg možeš beskrajno nadoknađivati. Lako je tako „riskirati“. Nadmetanja nisu fiktivna; imaš realnu pozadinu koju ulažeš i koju možeš izgubiti – ali je ne možeš nadoknaditi jednim klikom“ (Direktor, 21.04.2016.).

⁹⁶ U odnosu na klasično javno nadmetanje, razlika je u tome što traženu dokumentaciju nije potrebno slati poštom ili osobno dostaviti već samo skenirati i *uploadati* na server u zadanome vremenskom roku.

⁹⁷ E-dražba provedena je na izvjesnoj mrežnoj stranici, dana 1. ožujka 2016. godine, u terminu između 11:00-11:15 sati. U nadmetanju su sudjelovala tri gospodarska subjekta koji su pravodobno dostavili cjelovitu, traženu ponudbenu dokumentaciju. Kriterij za odabir ponude bila je najniža cijena provedbom elektroničke aukcije.

⁹⁸ U mnogim se jezicima igre na sreću nazivaju *hazardom*, a riječ *hasard/azard/azart* izvedenica je arapske riječi *az-zahr*, što označava igru kockom; riječ *rizik* dolazi iz istoga izvora i odnosi se na „slijepu sudbinu“, dovođenje u opasnost, priliku, slučaj, sreću, odnosno *špekuliranje na povoljan ishod događaja* i/ili podređivanje odlukama sudbine, točnije prepuštanje odluke određenoga pothvata slučaju (Koprek, 2013.:375-376).

Elektroničko aukcijsko nadmetanje „uzelo je maha“, a Direktor Pythije osvijestio je *kairos* odnosno, ostanemo li pri terminologiji pokeraške igre, pogodan trenutak za odustajanje (eng. *fold*) od daljnjeg ulaganja, točnije klađenja (eng. *bet*), implicirajući Natjecateljevu „pobjedu“. No, uočivši brojne nepravilnosti koje „sugeriraju neprincipijelnost i omalovažavanje te krajnje podcjenjivanje struke ponuditelja, ali i naručitelja“, Direktor je po završetku nadmetanja uputio primjedbu glede regularnosti i (navodne) transparentnosti postupka⁹⁹. Usprkos činjenici da žalbeni postupci uglavnom traju predugo zbog čega je nerijetko najlakše odnosno najjednostavnije zaobići javnu nabavu (Forjan, 2016.), sumnja o izvjesnom Natjecatelju - koji ne samo da je „srušio“ lanjski ugovor nego „već tri godine sustavno uništava i ponižava samu struku, kao i ljude koji žive od toga što *zaista* rade“¹⁰⁰ (Direktor, 26.03.2016.) - rezultirala je poništenjem provedenoga postupka nabave¹⁰¹. Istinitost kasnijih rekla-kazala o „suradnji“ osobe odgovorne za navedeno nadmetanje i izvjesnog Natjecatelja/Ponuditelja „pobjednika“¹⁰² - nije u našoj ingerenciji; no, situacija ide u prilog ranije spomenutoj analizi¹⁰³, ukazujući na neuralgičnu točku hrvatskog sustava javne nabave - korumpiranost – koja *preraspodjeljuje sve što je vrijedno, kupujući prodaje radi, profita radi (...) sve podređuje svome cilju profitu, (...) napuštajući svako etičko načelo spram drugih oko sebe* (Kulić, 2006.:104). Igra sama po sebi nije ni loša ni dobra, kako zaključuje

⁹⁹ U žalbi su navedene sljedeće nepravilnosti/nedosljednosti: u prvome redu, prema priloženome tenderu tražena dokumentacija nije do kraja ispoštovana, o čemu su pravovremeno obaviješteni, pismeno i usmeno, nadležni djelatnici sektora; koincidencija istovjetnih cijena u samome početku nadmetanja navela je na sumnju o „curenju“ podataka (koji su deklarirano bili tajni) iz razloga što su određene cijene - koje su sa strane Pythije donijete iskustvenom procjenom i pomnom kalkulacijom - bile do nevjerojatnosti, u lipu, istovjetne sa cijenama drugoga ponuditelja; po završetku nadmetanja, pregledom „pobjedničke“ ponude matematički je izračun jasno p(r)okazao nelogičnost i neizvedivost predloženoga cjenovnog okvira određenih stavaka ugovora, a također je i sama kalkulacija tijekom nadmetanja te izračun po završetku istoga bio matematički pogrešan. Zbog „*dumpinga* do krajnje nesuvislosti i 'razmetanja' do krajnje lakrdije“ čitav je postupak u konačnici nalikovao ograničenom nadmetanju, prvenstveno zbog apsurdnih i sumnjivih zahtjeva tražene dokumentacije (uvrštena je potvrda posjedovanja stroja koji uopće nije potreban u izvršavanju predviđenih poslova, a nije uvrštena tražbina upisa u Upisnik registra korisnika, koja je nužna za provedbu nemalog broja određenih ugovornih stavaka), a posebice zato što je i „sam prijedlog najpovoljnije cijene naprosto uvredljiv“ (Direktor, 01.03.2016.).

¹⁰⁰ Dotični Natjecatelj nije poznat samo Direktor već širem krugu kolateralnih oštećenika, kojima spomenuti već izvjesno vrijeme mahom „oduzima“ poslove koje ne izvršava a svejedno biva plaćen.

¹⁰¹ U pristigloj obavijesti navedeno je sljedeće: „tijekom računske provjere dostavljenih ponuda uočeno je da u ponudbenoj dokumentaciji Ponuditelja jedinične cijene za pojedina tretiranja značajnije odstupaju od jediničnih cijena za ista tretiranja u ponudama ostalih ponuditelja“, stoga se, „pridržavajući se načela javne nabave, te transparentnog poslovanja“, 29. ožujka 2016. godine predložilo poništenje izvjesnog postupka.

¹⁰² Navodni je razgovor otprilike glasio: „Ništa ne brini; samo ti daj najnižu ponudu, pa ćemo lako kompenzirati kroz fiktivne ugovore“ – međutim, prenošenje „od usta do usta“ nalikuje igri pokvarenog telefona, poprimajući gotovo mitološku dimenziju koja prelazi okvire ovoga rada. No, svakako djeluje intrigantno zato što ne samo da upućuje na korupciju već otvara i širu sliku implikacija političkih linija, pri čemu problematična postaje upravo nepristranost, što je slučaj s Direktorom i Djelatnikom.

¹⁰³ Problematičnost sustava javne nabave prvenstveno se ogleda u praksama prilikom kojih naručitelji osiguravaju ponuditeljima pristup javnim resursima tako da s njima izravno potpisuju ugovore, daju povjerljive informacije o drugim ponuditeljima ili pak namještaju uvjete natječaja kako bi išli „na ruku“ ponudi onoga ponuditelja koji je dao mito (Pavić, 2016.).

Huizinga: *A kad je pred čovjekom odluka da li je čin na koji ga nagoni volja propisan kao ozbiljnost ili dopušten kao igra, kamen kušnje pruža mu tek njegova moralna svijest* (Huizinga, 1992.:192). Na ovome tragu tržišni kapitalizam djeluje zastrašujuće; *razumski odnosi računaju s ljudima kao s brojevima, kao s po sebi indiferentnim elementima koji su zanimljivi samo po svojim objektivno procjenjivim uslugama* (Simmel, 2001.:139), stoga posljedična prekarost uslijed makijavelističkih „logika“ postaje tek *drugo ime metastazirajuće nesigurnosti koja u neoliberalnoj fazi kapitalizma pošteduje samo one najmoćnije* (Seymour u Postnikov, 2014.).

Usporedba postupka javne nabave s igrom indikativna je iz razloga što obje prakse podrazumijevaju vremenski rez unutar svakodnevice, točnije ulaganje u privremenu mikro-sferu iste, a unutar koje se izvodi određena radnja. Ukoliko spomenute prakse podliježu i pravilima, utoliko igrač *koji se suprotstavlja pravilima, ili ih mimoilazi, jest prekršitelj* (Huizinga, 1992.:18). Navedeno smo identificirali raspravljajući o slučaju e-dražbe, pri čemu se pokazala i razlika između prekršitelja i varalice: dok potonji barem prividno priznaje svijet igre, prethodni ga zapravo ruši (Ibid.), a dotični se Natjecatelj pokazao kao prekršitelj. No, javna nadmetanja nisu samo privremene mikro-sfere - ishodi su istih određujući za godišnju makro-sferu, stoga je rušenje svijeta igre ujedno i rušenje svakodnevne zbilje.

Za Pythiju je 2015. godine neostvarivanje ugovora impliciralo regresivne posljedice u smislu manjka radne snage te kritične financijske održivosti, a koje ne samo da su se prenijele i u narednu godinu već su konotirale i ne/mogućnost izlaženja na određene natječaje. Naime, pribavljanje jamstva za ozbiljnost ponude bio je rješiv problem, ali ne i udovoljavanje zahtjevu raspolaganja s većim brojem izvršitelja poslova. Međutim, u jednoj je takvoj situaciji Pythija iznašla novu praksu suočavanja s postojećim problemima, a rješenje je došlo u formi poziva za suradnju. Pristavši na istu, izvjestan Ponuditelj i Pythia kao pod-izvođač radova sklopili su ugovor te ostvarili *win-win* situaciju, kako u vlastitoj (tržišnoj) egzistenciji tako i u izvršavanju zahtjeva naručitelja. Drugim riječima, suvremene tržišne strategije potaknule su i taktičke improvizacije¹⁰⁴; o(p)stanak, bilo tržišni bilo egzistencijalni, zahtijeva prilagodbu te racionalizaciju i sadašnjih i budućih događaja. Subjekti nisu tek mehanički sljedbenici postojećih normi jer habitus funkcionira kao sustav generativnih shema, koje su *proizvod*

¹⁰⁴ Aplikirajući koncepte strategija i taktika Michela de Certeaua na slučaj Pythije, (svakodnevna) djelovanja Direktora i Djelatnika moguće je označiti *taktičnima*, improviziranima u odgovoru na konkretne zahtjeve aktualne situacije, upotrebljavajući ponudeno na inventivan i kreativan način (de Certeau u Gardiner, 2000.). Naime, za razliku od strategija koje vladaju određenim prostorom, koji im služi kao baza za vježbanje moći i dominacije, taktike se tek sporadično uvlače u prostor *drugoga*, manipulirajući događajima u svrhu privremenoga prisvajanja mogućnosti (Ibid.,172-173).

inkorporiranja struktura i tendencija svijeta te omogućavaju bezmjerno adaptiranje djelomično modificiranim kontekstima (Bourdieu u Adkins, 2009.). Na tom tragu, u nastavku uočavamo i ostale (svakodnevne) razvojne taktike održavanja Pythije.

4.2. Ulog(a) ekonomske budućnosti

Prvi je godišnji kvartal za Pythiju obilježen nametnutim sljedovima događanja, točnije iskustvom čekanja - objave poziva za dostavu ponude, u međuvremenu prihvaćanja ili odbijanja jednokratnih ponuda te isplate fakturiranih radova u svrhu održavanja barem „hladnog pogona“ poduzeća, a naposljetku i ishoda samih nadmetanja¹⁰⁵. Kao što kockanje implicira *ulaganje novca ili nečega što ima materijalnu vrijednost u događaj neizvjesnog ishoda radi uvećanja uložene svote ili dobara* (Koprek, 2013.:376) tako i zaduživanje postaje opravdana taktika ako je ishod dobivanje ugovora, bez obzira što se pritom sloboda javlja tek u onoj mjeri u kojoj se prihvaća *način života (potrošnju, zaposlenje, socijalne izdatke, poreze itd.) kompatibilan s otplatom* (Lazzarato, 2013.:27). No, uvjetovanost i određenost politike poslovanja sklopljenim godišnjim ugovorima ove je, 2016. godine kristalizirala dodatnu otegotnost; u odnosu na prijašnje godine povećala se valuta plaćanja¹⁰⁶ izvršenih poslova, što znači da stavke prvoga, siječanjskoga ugovora, obavljene tijekom veljače u najboljem slučaju mogu biti isplaćene tek u travnju. U tom je kontekstu gotovo čitava prva polovica godine ovisna o realizaciji jednokratnih ugovora te naplati istih unutar što kraćega vremenskog razdoblja, stoga određivanje prioriteta te usklađivanje fizičkih mogućnosti i radnih zahtjeva postaje problematično.

Do prethodne se godine uz siguran godišnji ugovor moglo odugovlačiti¹⁰⁷, raditi po osjećaju i mogućnosti, odnosno birati koje (jednokratne) poslove odrađivati „za *passatempo*¹⁰⁸, u dokonosti“ (Djelatnik, 13.03.2016.). No, s obzirom na lanjski ishod i postajanje „jednima od mnogih“, javio se svojevrsan *horror vacui* - strah od neostvarivanja ugovora, strah od nemogućnosti osiguravanja dostatnih novčanih sredstava, strah od egzistencijalne ugroženosti, strah od gubitka radne, životne, financijske utemeljenosti. Pythia se našla na krajnjem rubu održivosti, što je generiralo riskiranje i stavljanje svega „na kocku“, te maksimalno iskorištavanje i „grabljenje“ svake prilike, dovodeći do ekstrema Franklinov(e)

¹⁰⁵ Temporalna struktura svakodnevnoga života krajnje je složena *jer se stalno moraju korelirati različite razine empirijski prisutne temporalnosti* (Berger, Luckmann, 1992.:46).

¹⁰⁶ Prethodnih su se godina valute kretale između 30 i 45 dana, a ove je godine pomaknuta na čak 60 dana.

¹⁰⁷ Ranije smo napomenuli da psihologijski aspekti prelaze okvire ovoga rada, no u vezi sa spomenutim pojmom odugovlačenja možemo uputiti da je riječ o određivanju prioriteta izvršavanja ili pak odgađanja izvršavanja određenih zadataka, a na čijem su tragu provedena brojna psihologijska istraživanja sa svrhom utvrđivanja pozitivnih ili negativnih konotacija, odnosno mogućih uzroka i posljedica istoga. Istraživanja Piersa Steela, primjerice, ukazala su na značajan porast postotaka i povremenih i kroničnih činova odugovlačenja odnosno odgađanja, pripisujući spomenuto promjenama u svijetu rada: *kako poslovi postaju fleksibilniji tako se povećavaju mogućnosti izbjegavanja neželjenih zadataka* (Steel u Tierney, 2013.).

¹⁰⁸ Tal. *passatempo* označava razonodu, hobi.

savjet(e) o menadžmentu vremena odnosno novca¹⁰⁹: *Sjeti se da je vrijeme novac. Onaj tko svojim radom može zaraditi 10 šilinga dnevno, a polovicu dana šteta i odmara u svojoj sobi, pa i ako troši svega 10 penija na užitke, ne može samo njih računati; on je POVRH toga potrošio ili, bolje, bacio 5 šilinga* (Franklin u Attali, 1992.:238-239). U prvome kvartalu Direktor i Djelatnik radili su „i petke i svetke“ što je impliciralo „Period beskrajnog dana; sve je samo dan, dan, dan, dan...“ (Djelatnik, 04.04.2016.). Zbog „hiperprodukcije“ u kojoj su se našli pokazala se teškoća organiziranja i raspodjele izvršavanja ugovor(e)nih obaveza, a što su dodatno otežale i učestale kiše¹¹⁰. Nastojeći dobiti na vremenu, postepeno su počeli drugačije racionalizirati vrijeme potrebno za izvršavanje poslova: „Puno toga sada tehnički drugačije izvodimo; brži smo i učinkovitiji, a ipak uspijevamo zadržati kvalitetu“ (Direktor, 01.04.2016.).

Znakovit je, također, i pristanak na suradnju sa drugim gospodarskim subjektom, ukazujući da tržišna konkurentnost podrazumijeva optimizaciju i vještina i prilagodljivosti, dakle maksimalnu sposobnost reakcije na razvoj potražnje te stalno poboljšanje¹¹¹ (Lipovetsky, 2008.:164-165). Štoviše, imperativ aktualnih proklamacija cjeloživotnog obrazovanja, odnosno filozofije konstantnog do- i pre-kvalificiranja „poduzetničkih vještina“ prezentira se neophodnom investicijom u radnu i životnu sigurnost, ali nije i garancija „zapošljivosti“¹¹². Točnije, u neoliberalnome okviru svi su više ili manje „zapošljivi“, samo moraju nadograditi vještine ili pre(u)strojiti navike i stavove (Standing, 2011.:45). Čak u odnosu ljudi prema radu ništa više nije homogeno; uz ekonomske nejednakosti produbljuju se i subjektivne nejednakosti u odnosu na profesionalnu uključenost te prevladava *sve veća heterogenizacija oblika uključenosti u rad i nestabilnost osobnih ulaganja* (Ibid.,169). Ishod

¹⁰⁹ Samuel Weber u eseju naslovljenome *Money is Time: Thoughts on Credit and Crisis* (2015.) promišlja financijsku krizu i neumornu održivost kapitalističke ekonomije. Oslanjajući se na spomenuti Franklinov esej, autor problematizira usmjerenost ekonomije na kratkoročnu maksimalizaciju investiranja, koja se zapravo odvija nauštrb ekonomije same, sugerirajući da je potrebna nova perspektiva u pogledu poimanja vremena, a čiji se potencijal, moguće, nalazi upravo u aktualnoj krizi (Weber, 2015.).

¹¹⁰ „Svih ovih tje/dana zbog kiše nismo uspjeli složiti 5 normalnih dana zaredom, nego sve na *ho-ruk*. Stalno smo 'u niskom startu' i lovimo svaki ne-kišni sat. Ali, barem su već počeli dulji dani, a bit će daleko lakše kad promijenimo sat krajem mjeseca“ (Djelatnik, 09.03.2016.).

¹¹¹ „Oni kojima je stalo do posla stalno ulažu, bez obzira na prilike ili neprilike, a oni kojima je bitna samo lova sve grabe i stavljaju u *štek*. Ali, u pornićima, ne možeš *ne* biti 'obdaren'. Jednostavno ne možeš. Ako i možeš onda je to perverzija. Tako je i u našem poslu - ne možeš biti škrt i ne ulagati, ne razvijati se. Posao moraš moći i znati odraditi“ (Direktor, 09.02.2016.). [U žargonu, termin „štek“ označava (privremeno) skladištenje čega, odnosno štednju, a u spomenutom kontekstu ima negativnu konotaciju škrtosti].

Poboljšanje i ulaganje podrazumijeva i brojna iskustva nevidljivog rada, što za zaposlenike Pythije implicira konstantno „držanje koraka“ s, primjerice, izmjenama i dopunama zakonskih regulativa te aktualnim objavama o terminima održavanja raznih tečajeva, seminara i sl.

¹¹² „Redovito obnavljamo sve potvrde i certifikate, polažemo ispite i suludo skupe tečajeve, pa zato i vrijeda činjenica da poslove sve češće prije dobivaju neki padobranci bez referenci i kvalifikacija, nego mi koji smo specijalizirani, uvježbani, tehnički ispravni i cjenovno korektni“ (Direktor, 02.04.2016.).

žalbenoga postupka pokazao je pomak te je intencija budućih ulaganja primjedbi u slučaju uočenih kriterijskih odstupanja nadmetanja postala taktikom u „borbi“ sa samim sustavom, no u periodu čekanja isplate intenzivira se dvojakost iskustva rada: jednak je „pakao“ imati siguran posao kao i biti ekonomski nesiguran (Standing, 2011.). „Sve je to krasno - i kad imaš ugovor, i kad te plate, i kad su ljudi zadovoljni¹¹³ – ali problem je što to nije dugoročno. Da se barem ugovor može ostvariti na pet godina već bi bilo lakše. Ovako iz godine u godinu ne znaš na čemu si. Odnosno, godinama unazad smo znali. Sada više ne“ (Direktor, 26.03.2016.)¹¹⁴. Čimbenik vremena zaista se pokazuje ključnim alatom tercijarnog društva, a posao se nadaje najvažnijim aspektom života (Standing, 2011.:163).

Prihvatanje, prilagodba i suočavanje s mijenama svakodnevne zbilje zahtijeva specifično stanje svijesti, *pomoću kojega je osoba sposobna živjeti s dvosmislenostima i kompleksnim, često sukobljenim prioritetima* (Lifton u Rifkin, 2005.:265). „Zbog te dvomjesečne valute izgleda kao da nismo napravili ništa i kao da radimo za niš', umjesto da to vrijeme ulažemo u ono što se plaća odmah po izvršavanju. Svaki nam je dan prekratak i stalno mori onaj osjećaj da smo mogli još...“ (Djelatnik, 09.03.2016.). Tu schindlerovsku grižnju¹¹⁵, besperspektivnost, ne/vidljiv rad i osjećaj manjka vremena vezujemo uz restrukturiranje radne i temporalne logike, štoviše uz inkorporiranost u svijet koja omogućava rutinsko anticipiranje i usmjeravanje ka budućnosti. U slučaju Pythije, u prvome je kvartalu nastupila jednaka depriviranost kao i u slučaju nezaposlenih – dogodila se lišenost objektivnog svijeta koji orijentira i stimulira daljnje praktične akcije (Bourdieu u Adkins, 2009.). Možemo li na tom tragu i samu prekarnost označiti kao tek kvartalnu ili, točnije, privremenu?

Vrijeme je prostorija ljudskog razvoja (Marx, 2009.:84), stoga mora postojati ravnoteža između rada i odmora, privatnoga i poslovnog života, obvezujućih i slobodnih

¹¹³ Usluživanje (eng. *servuction*) podrazumijeva proces stvaranja odnosno pružanja usluge, koja se ostvaruje kao rezultanta interakcije ponuditelja i korisnika (Eglie, Langeard u Peračković, 2010.:55). Ukoliko je usluga predmet razmjene utoliko ista podrazumijeva i vrijednost, stoga njena realizacija implicira obostrano zadovoljstvo. U tom smislu, sve lokacijske, ugovorne, vremenske i financijske ne/izvjesnosti Direktora i Djelatnika na neki način dobivaju opravdanje; iako rade „i petke i svetke“, iako je svaki dan nova nesigurnost, ipak: „Sreći kraja nema kad ljudi zovu da su zadovoljni i preporučuju naše usluge. Znaju da kad obećamo posao, uredno ćemo ga i izvršiti. Imaju povjerenja u nas, a to puno znači“ (Djelatnik, 30.03.2016.).

¹¹⁴ Spomenutu neizvjesnost, u okviru problematiziranja slučaja Pythije, možemo povezati i s pojmom financijskoga rizika, koji *predstavlja rizik kod fiksnih troškova financiranja (rizik da se ostvarenim financijskim rezultatom neće pokriti kamate na dugove poduzeća) i/ili rizik koji proizlazi iz stupnja zaduženosti poduzeća (rizik da poduzeće neće biti u mogućnosti vratiti dug)* (Limun.hr, 2015.).

¹¹⁵ Spomenutom sintagmom pravimo analogiju sa simptomatičnom scenom iz filma *Schindlerova lista*, u kojoj Oskar Schindler po primitku prstena zahvale od strane Židova, koje je zapošljavanjem u svojim tvornicama spasio od Holokausta, pročitavši gravuru 'Onaj tko spasi jedan život, spasio je čitav svijet', doživljava emocionalni slom spoznajući da je mogao spasiti još Židova, da je mogao učiniti više. Drugim riječima, imati vremena a nemati novca (Pythia) manifestira se kao i imati novca a nemati više vremena (Schindler) – grižnjom savjesti i osjećajem propuštene mogućnosti drugačijega djelovanja te stoga, moguće, i ishoda.

aktivnosti. U kontekstu tržišnoga kapitalizma te prekarizacije i fleksibilizacije rada doima se, naime, da iskustvo radnoga vremena *curi i razlijeva se preostalim svjetovnim vremenom*, stapajući definirane odrednice dana i noći (Artić, 2009.:282). Je li u takvim uvjetima uopće moguće pronaći vrijeme za djelovanje koje nije posao i razonodu koja nije igra (Standing, 2011.:161)? Nitko nije mogao predvidjeti tržišne razmjere konzumerizma i beskrajne komodifikacije (Ibid.). Stoga, određivši de/privilegiranost ne/stabilnog radnog statusa kroz niz „svakodnevnih malih žrtvovanja“, u raspravu o implikacijama (zamke) prekarnosti uključit ćemo i *slučajnost* slobodnoga vremena. Problematizirajući financijsku „slobodu“, u narednom, posljednjem poglavlju, zaokružujemo povezanost novčane i temporalne dimenzije kao prekarnost uspjeha.

5. Dez/integracija svakodnevice

Neovisno o imenovanju poretka, sustava, ideologije, intrigantna je činjenica da sa svakim novim oblikom¹¹⁶ podjednako raste nomadizam, odnosno globalna posvudašnjost prostora i vremena, te sloboda. Unatoč svim smjenama, krizama, poremećajima, *stoljećima čovječanstvo ističe prvenstvo osobne slobode nad svim ostalim vrijednostima*, a upravo je navedeno generator dosadašnjega postupnoga tehničkog napretka, liberalizacije političkih sustava i ideologija te odbacivanja svake vrste ropstva (Attali, 2008.:14). Uvidjeli smo tijekom rasprave koliko je zapravo to „oslobođenje“ krajnje diskutabilno, osobito u doba *kada se samo vrijeme prodaje i kupuje a život pojedinca postaje ništa više nego trajni slijed komercijalnih transakcija koje na okupu drže ugovori i financijski instrumenti* (Rifkin, 2005.:147).

Sagledavajući kulturno-povijesni, promjenjiv karakter shvaćanja rada, prevladavajuća ne/definiranost i ne/strukturiranost radnoga vremena postavlja izazov nalaženju kompromisa s onime što se poima kao *slobodno vrijeme*. U kontekstu prekarnoga rada i društva usluga ono, naime, postaje slučajno (Standing, 2011.), što smo jasno uočili govoreći o fleksibilnosti, nevidljivom radu, bivanju na raspolaganju i neprestanom usavršavanju. Promatrajući radno vrijeme kao izvanjsku i nametnutu nužnost odnosno zalog egzistencije, slobodno se vrijeme može definirati kao ono vrijeme koje subjekt izabire *autonomno i neovisno o bilo kakvim instancama ili institucijama*, stoga se uvjetno može karakterizirati i kao '*preostalo vrijeme*', *ono koje pojedincu preostaje nakon brojnih obaveza, i tek se ono treba transformirati u slobodno vrijeme* (Artić, 2009.:287). U slučaju Pythije, atmosferske ne/prilike određuju dnevni ritam zaposlenika te se poduzeće, slično primarnim djelatnostima, doima kao svojevrsan *vremenski relik* (Cifrić, Trako, 2010.), koji se u prvome redu organizira spram prirodnoga vremena a kojega potom racionalizira unutar društveno utvrđenoga vremenskog okvira. Uvidjeli smo da se zbog specifičnih okolnosti radno iskustvo zaposlenika razlijeva kroz svakodnevicu, *noću i danju, jutrima i večerima, popodnevim i prijepodnevim, kao da nema početka a ni završetka* (Artić, 2009.:282-283). Iskustvo vremena stoga djeluje

¹¹⁶ U smjeni oblika industrijalizira se proizvodnja poljoprivrednih, a zatim i obrtničkih proizvoda. U smjeni oblika nestaje ropstvo i razvija se rad uz novčanu naknadu. U smjeni oblika automatizira se proizvodnja energije i informacija. U smjeni oblika sele se inženjeri, trgovci, bankari, brodovlasnici, vojnici, umjetnici i intelektualci. U smjeni oblika širi se prostor osobne slobode, tržišta i demokracije. U smjeni oblika seljaci, obrtnici i neovisni radnici pretvoreni su u nezaštićene zaposlenike. Bogatstva se gomilaju u ograničenome broju ruku. Potrošači i građani imaju sve više sloboda, a radnici su sve otuđeniji. Čudnom ironijom prelazak s carskoga poretka na tržišni uzrokuje povratak nomadizmu, od seljaka do putnika. Odatle značaj duge povijesti nomadizma, temelja ljudske kulture, koji je danas ponovno prisutan (Attali, 2008.:54).

segmentarno, ali s obzirom na svjesno prihvaćanje ili odbijanje sadržaja moguće ga je misliti integralno: *u iskustvu pojedinca ono se potvrđuje kao niz zasebnih i raznolikih iskustava koje on svojom sviješću integrira i osmišljava ga slobodnim izborom* (Ibid.). No, postoji li uopće slobodno vrijeme u spomenutim uvjetima? I ako postoji, kako se ono ostvaruje? Jer, diktat tržišnog hedonizma nameće da se slobodno vrijeme potroši i konzumira, odnosno da se podređuje oplodnji kapitala¹¹⁷, svodeći egzistenciju na pakleni krug: *radi da bi preživio, preživi konzumiranjem, preživi da bi konzumirao* (Vaneigem u Gardiner, 2000.:116).

Tumačenje rada i slobodnoga vremena neodoljivo podsjeća na Janusa, rimsko božanstvo sa dva lica. Promjenjiv karakter njihova shvaćanja pripisujemo promjenjivim društveno-političkim uvjetima i prevladavajućim ideologijama, sukladno kojima se nastojalo odrediti granice na značenjskoj razini, a svakim su pokušajem jasno definirani kao antonimi. Pismeni trag identificiramo već u 2.st.pr.n.e. u fragmentu antičkoga rimskog pjevanja u kojemu se spominje termin *otium*, a koristio se u militarističkome kontekstu za označavanje uzimanja predaha od iscrpljujuće borbe, vremena mira, točnije odmora i ne-aktivnosti u ratu (Borghini, n.d.; Langis, 2008.)¹¹⁸. Pojam se kasnije kultivirao kao elitni prestiž, označavajući brigu za samoga sebe, za osobno zadovoljstvo, u vidu bavljenja sportom, pisanjem ili glazbom, podrazumijevajući vrijeme odvojeno od rada i bilo kakvih obvezujućih aktivnosti, imenovanih terminom *negotium*. Različitost značenjske upotrebe postojala je u svakom povijesnom razdoblju, kulturi, ideologiji, intelektualnome krugu; distinkcije su se vršile u smislu privatnoga i javnoga ili produktivnoga i neproduktivnoga djelovanja, s pozitivnim ili negativnim konotacijama. Indikativno je da se (stroga) vremenska disciplina kao ideal vezala još uz „benediktinska stoljeća“, a kasnije uz puritanizam i kalvinizam; razvijajući aktivnu

¹¹⁷ Tržišni hedonizam nalaže i nameće apsolutnu sreću i „uživanje“ upravo u okvirima hedonističke potrošnje, što implicira podređivanje „preostalog“ slobodnoga vremena već zadanim tržišnim okvirima (Bruckner u Artić, 2009.). Umjesto neopterećenoga, samovoljnoga odabira pojedinca, događa se oblik *horroris vacui*, odnosno strah od samostalnoga artikuliranja prostora slobode, iz razloga što je rad naprosto naviknuo pojedinca da *bude* zaposlen, dakle nesamostalan, *da u trenutku kada završi posao, nije dorastao zadatku da se sam zaposli* (Anders u Alić, 2009.:273). Drugim riječima, upravo rad uzrokuje *dezorganiziranu radinost* i nemogućnost pronalaska onoga 'samo' koje bi moglo preuzeti samovoljnu i samostalnu djelatnost (Ibid.). U tom smislu, pojedinac koristi svoje slobodno vrijeme na pred/određen i uhodan način, bez previše razmišljanja, *jer sve je već za njega izmišljeno, zamišljeno i smišljeno* (Artić, 2009.:289). Slobodno se vrijeme pretvara u 'derivat kapitalizma', *u potpunosti u službi društva obilja i 'apsolutne potrošnje'*; štoviše, sve kreće i sve se vraća od kapitala kapitalu jer *'kapital ne isključuje ni dokolicu, nego je stavlja u zavjetrinu ekonomije'* (Katunarić u Artić, 2009.:289).

¹¹⁸ U jednoj od brojnih distinktivnih inačica konceptualizacije pojma *otium* razlikovala su se dva oblika: *otium otiosum* kao zaludno, isprazno, nezauzeto vrijeme odnosno gubljenje vremena, te *otium negotiosum* kao ispunjavajuća i produktivna aktivnost, poput hobija (Borghini, n.d.; Langis, 2008.). Glede antonima *otium-negotium* relevantno je naznačiti da je rimska filozofska misao bila pod snažnim utjecajem grčkih filozofa, u čijem se kontekstu termin *otium* zrcalio kroz riječ *skholē*, koja je prije upotrebe na latinskome jeziku i kasnijih engleskih izvedenica za školsku ustanovu (eng. *school*) označavala kompleksan značenjski korpus slobodnoga vremena (Ibid.). Za atensku je gospodu *otium* pretpostavljao vrijeme za činjenje nečega kako spada, vrijeme u kojemu nema žurbe, vrijeme za diskusiju - odatle i filozofske škole te isticanje kontemplativne dimenzije.

samo-kontrolu segmentiranjem i strukturiranjem dana u službu Boga, navedeni su pokreti udarili temelj menadžmenta vremena kao prevencije njegova „trošenja“, odnosno suzbijanja zaludnoga gubljenja vremena¹¹⁹. Štoviše, mjerenje vremena postepeno je dovelo do praktičkoga i teorijskoga izjednačavanja pojmova reda, rada, proizvodnje i novca, stoga je pojmove nereda, odmora, dokolice i potrošnje valjalo pomno nadgledati, ograničiti i smjestiti tek na kraju razdoblja produkcije da bi se spriječilo rasipanje vremena, lijenost i/ili štrajk (Attali, 1992.). Djelovanje u skladu s vremenom preraslo je u služenje vremenu, a spoznaja vremena potaknula je njegovu racionalizaciju (Mumford u Adam, 2003.:63)¹²⁰.

U industrijskom je dobu život bio jasno raspoređen unutar prostorno-vremenskih blokova radnoga mjesta i doma te radnoga vremena i slobodnoga vremena, a postindustrijsko je društvo obilježeno poroznošću, fleksibilnošću, urušavanjem, odnosno nepostojanjem jasnih granica između spomenutih „blokova“. Ranije smo, u kontekstu poslovanja Pythije, spomenuli period beskrajnoga (radnoga) dana, koji prožima, čak uzurpira cjelokupnu svakodnevicu, čemu svjedoči i sljedeće iskustvo: „Jednom sam imao ovakav period i sad mi se opet događa – gubim osjećaj tjednu i vikendu. Stalno, stalno radimo; i jedini znak da je uobičajeno radni tjedan je to što mi ujutro nema žene“ (Direktor, 07.02.2016.). Riječ je o fizički zahtjevnom i iscrpljujućem poslu, kojega dodatno otežavaju (ili olakšavaju) vremenski uvjeti. Budući da smo raspravi pristupili prvenstveno s ekonomskog aspekta, nećemo zalaziti u psihološka iskustva i razmatranja (iako smo određene natruhe i natuknuli)¹²¹, no izdvojiti

¹¹⁹ Benediktinski red, kao jednoga od najstarijih katoličkih monaških redova Zapadne Europe, utemeljio je u 6. stoljeću sv. Benedikt Nursijski, pod geslom *ora et labora* (moli i radi); Benediktinci su bili vođeni Pravilom, poznatim pod nazivom *Regula sv. Benedikta*, koji objašnjava temeljne odrednice monaškog života i smjernice njegove duhovnosti (Poljanec, Kuštović, 2011.:89). Benediktinski su samostani diljem Europe do 16. stoljeća bili *rasadnici i središta duhovna i čudoredna života, sakralne arhitekture, pismenosti, učenosti, medicine* (Ibid.). Vjera je zauzimala središnje mjesto u životu tadašnje Europe, a upravo je protestantizam potaknuo veću okrenutost svjetovnim poslovima, reflektirajući religiozno ponašanje na svakodnevna djelovanja, pri čemu se kalvinizam pokazao kao sveobuhvatni sustav kršćanske misli koji povezuje duhovnost sa društvom jer usmjerava i korespondira sa socijalnim, etičkim, političkim, ekonomskim i vjerskim aspektima života (Šunjić, 2015.:12). Puritanizam se i danas prepoznaje kao *tradicija razmišljanja koja, utemeljena na intenzivnom moralnom i religijskom interesu, osuđuje svaku besposlenost, luksuz i ugađanje sebi te umjesto toga prihvaća etiku asketizma i radišnosti* (Čolić, 2008.:955). Protestantski nauk nalagao je izbjegavanje nedostatka samokontrole i discipline, neobuzdanoga temperamenta, te gubitka vremena kroz lijenost, dosađivanje, rastrošnost i uživanje u bogatstvu (Šunjić, 2015.:16). Štoviše, jedan je protestantski svećenik iz 17. stoljeća savjetovao radniku da *'ograniči vrijeme sna na količinu potrebnu za zdravlje, jer se dragocjeno vrijeme ne smije gubiti na beskorisno ljenčarenje'* (Attali, 1992.:239). Drugim riječima, protestantizam ne dopušta pasivni nered odnosno gubljenje vremena; vrijeme valja iskoristiti za nešto korisno i dobro, kao čin na slavu Boga (Šunjić, 2015.:19).

¹²⁰ Poradi nekompromitiranja „duha“ slobodnom interpretacijom, Mumfordova fraza izvorno glasi: *time-keeping passed into time serving and time accounting into time rationing* (Mumford u Adam, 2003.:63).

¹²¹ Primjerice, osjećaj tjeskobe, besperspektivnosti i zabrinutosti zbog neizvjesnog pristizanja novčanih sredstava, griznje savjesti u slučaju neizvršavanja određenih zadataka, zatim sumnje i preispitivanja svakoga podviga, pa čak i otuđenost od privatnoga života zbog egzistencijalne nužnosti rada i vremena koje ono oduzima.

ćemo sport i rekreaciju¹²² kao učestao oblik slobodnoga vremena, odnosno kao segment „preostalog vremena“ Direktora i Djelatnika.

Slobodno se vrijeme uglavnom proširuje i/ili identificira s pojmom „dokolica“ (Vidulin-Orbanić, 2008.); međutim, *svaka je dokolica slobodno vrijeme, ali svako slobodno vrijeme nije dokolica* (Polić, M., Polić, R., 2009.:259). Naime, ono se u prvome redu ostvaruje kao *besposlica*, kvantitativno vrijeme slobodno *od* vanjske prisile (rada), ali sadržajno neispunjeno i neosmišljeno te stoga podložno manipulacijama, dok se s druge strane ostvaruje kao *dokolica*, odnosno kvalitativno vrijeme slobodno *za* samodjelatnost i stvaranje (Polić, M., Polić, R., 2009.)¹²³. Vrijeme slobodno *od* rada kao prisilne, izvanjske, neslobodne djelatnosti zapravo je tek nedjelatna besposlica, koja jest ispražnjena od prisilnog sadržaja, ali nije ispunjena samoodređenjem kao zbiljskom slobodom (Ibid.,260). Nasuprot takvoga „neosmišljenoga vremena“, dokolica predstavlja vrijeme slobodno *za* igru i stvaralaštvo, *za samodjelatnost kojom se čovjek ostvaruje* (Ibid.). Drugim riječima, biti besposlen ili doko(la)n nije isto jer besposlen *ne mora* raditi, a dokolan se *može* igrati ili stvarati; *Oslobođen vanjske prisile, besposlen može biti svatko, a dokolan samo onaj tko za samodjelatno ostvarenje već ima neke mogućnosti* (Ibid.).

Spomenuto možemo razjasniti promišljanjem odnosa sporta i slobodnoga vremena, razlikujući amatersko i profesionalno bavljenje sportom. Naime, iako formalno slični, sadržajno su različiti, stoga amaterski sport prije svega predstavlja *igru i zabavu kojom se neposredno zadovoljavaju određene ljudske potrebe*, pa je iz tog razloga manje podložan specijalizaciji¹²⁴, te pripada dokolici kao igra, kao djelatnost nošena samoodređenjem, kao *sloboda za* što na djelu (Ibid., 266-267). S druge strane, profesionalno bavljenje sportom nije igra, nego djelatnost kojom se netko bavi zbog koristi; ono je strogo nadgledani rad

¹²² Prema Piotru Zawadzkiju, moguće je promišljati rekreaciju kao fizičku koja podrazumijeva sport i fizički napor općenito, kreativnu koja se tiče umjetnosti (glazbene, likovne itd.), zatim kulturnu i zabavnu koja se manifestira kroz društvene igre, hobije, interesne klubove i sl., te rekreaciju kao društvenu aktivnost koja se manifestira kroz dobrotvoran rad, animaciju i međusobno pomaganje (Zawadzki, 2014.). Također, autor smatra da je rekreacija značajna za razvoj osobnosti subjekta iz razloga što djeluje stimulativno glede tjelesnih, mentalnih, zdravstvenih i radnih sposobnosti, stoga tvrdi da ista *ispunjava slobodno vrijeme i funkcionira kao sredstvo njegova organiziranja* (Zawadzki, 2014.:217.).

¹²³ Anić definira *besposlicu* kao: „1. neosmišljeno slobodno vrijeme; dangubljenje, dokolica, nerad; 2. beznačajan rad ili postupak u besposlici; sitnica, tričarija; 3. situacija, stanje u kojem nema posla; stanje visoke nezaposlenosti“ (Anić, 2004.:70.); kao značenje *dokolice* navodi „slobodno vrijeme; dokonica“ (Ibid.,237.), a *slobodno vrijeme* označava „vrijeme u kojem se ne radi, nego služi zabavi, provodu, odmoru ili osobnim interesima; dokolica“ (Ibid.,1429.).

¹²⁴ Bavljenje jednim sportom u određenome trenutku ne sprječava kasnije jednako uživanje u bavljenju nekim drugim sportom, a od rezultata je važnije zadovoljstvo same igre, pa su i formalni zahtjevi manje strogi, prilagođeni uvjetima igre, raspoloživome vremenu i sl. (Polić, M., Polić, R., 2009.:266).

organiziran prema zadanim obrascima i za naknadu (najčešće novčanu)¹²⁵ (Ibid.,267). I Direktor i Djelatnik bave se amaterskim sportovima, ali Direktoru ono katkad služi i za „dotjerivanje egzistencije“; moguće je *da netko baveći se čime iz ljubavi od toga ima i koristi, pa hoće li to i koliko biti igra ili rad ovisi o tome što je čemu i koliko podređeno* (Ibid.,266).

Epilog je jasan: na stranu ljubav, sport zbog koristi postaje rad, rad predstavlja zaradu, a *živa aktivnost koja poprima oblik rada je samo sredstvo za stjecanje novca* (Perlman, 2004.). No, kada je posao prije svega, do mjere u kojoj su se zaposlenici Pythije našli tijekom prvoga godišnjeg kvartala, uglavnom nema mjesta ni besposlici ni dokolici. Takvu situaciju možemo objasniti kao *prekarnost uspjeha*.

Na ovome mjestu možemo napraviti kratak pregled; Pythia je do prethodne godine funkcionirala na način da se uloženi novac vraćao radom, sva su djelovanja bila pravovremeno isplaćena, kapital se umnažao i sve su se akcije odvijale na stvarnomu temelju. Po izgubljenom ugovoru i početku ozbiljne prekarne egzistencije radni i životni standard drastično su srezani, a zaduživanje i poslovni rizici postali su „nužno zlo“ u svrhu o(p)stanka na tržištu. Podsjetimo li na re/definiranje prekarnosti, uočili smo tijekom rasprave da su svakodnevno zbrajanje, imaginarno raspoređivanje neisplaćenih radova, četrnaestosatne smjene, paralelni angažmani, život između rokova, čekanje novog jednokratnog ili godišnjeg ugovora, beskrajno pribavljanje i ispunjavanje dokumentacije, kao fragmenti različitih iskustava prekarne rada, itekako utkani u radnu svakodnevicu Direktora i Djelatnika. Ostvarivanje ovogodišnjih ugovora otvorilo je priliku i mogućnost postepenog vraćanja dugova, „vraćanja brojila na nulu“, te mogućnost ponovnoga poslovnog uzleta.

Međutim, višemjesečno čekanje isplata, rubno održavanje privatne i profesionalne egzistencije, te (pre)velik broj ugovorenih radova doveli su do preispitivanja dostatnosti dana, ali i fizičke i umne snage. U takvim je uvjetima planiranje bilo koje vrste dodatno onemogućeno jer su sve akcije prvenstveno podređene preživljavanju. Posljedično se i samo slobodno vrijeme ne realizira zbog primarnih obaveza, dakle rada, čak i kada je u pitanju besposlica¹²⁶. Pa ipak se katkad, *slučajno*, ostvaruje dokolica: „Kada smognem snage, koliko god da sam umoran od posla i mislim da neću moći, kad počnem igrati tako je dobar osjećaj.

¹²⁵ *Ako je sport u početku velikim dijelom bio igra i zabava u kojoj su neki djelatno sudjelovali dok su je drugi samo promatrali, pa je kao takav ispunjavao kako dokolicu tako i besposlicu, onda on, pretvarajući se od igre u rad, kao profesionalna djelatnost postaje negacija slobodnog vremena* (Polić, M., Polić, R., 2009.:268).

¹²⁶ Poradi krizne financijske situacije poduzeća Direktor se u nekoliko navrata lišio svoga slobodnoga vremena, u kojemu iz ljubavi spram onoga čime se bavi povremeno ima i koristi (naknadu), stavljajući „posao prije svega“ kao nužno djelovanje koje osigurava egzistenciju.

Nema forse, napetosti, natjecanja. Samo čista igra. Kao da se filtriraš, čistiš“ (Direktor, 16.03.2016.). No, na tragu slobodnoga vremena kao podložnoga konzumerizmu, zanimljivo je sljedeće: „Ako imam volje odem se rekreirati ili čitam, pa u krevet, a ovako kad je besparica onda sam manje naokolo po kafićima i restoranima, a više doma. Nije ni to loše, za promjenu“ (Djelatnik, 25.02.2016.). Slična se situacija odvija i na poslovnome planu jer u poduzeće je nužno kontinuirano ulagati, a za to je potrebno i vrijeme i novac¹²⁷.

Prekarnost uspjeha podrazumijeva da čak i „uspješni“¹²⁸ subjekti (srednje klase) imaju nezatnu financijsku slobodu zato što potrošački životni stil navodi na trošenje odmah po primitku zarade (Matsumoto u Brown, 2015.:98). S obzirom na to da pribavljena sredstva omogućavaju životno održavanje a život je iskustvo koje se plaća, radnici poput Direktora i Djelatnika nisu u mogućnosti priuštiti si vrijeme slobodno od rada – odnosno, ne u mjeri u kojoj, moguće, žele – iz razloga što, jednostavno, treba preživjeti. Drugim riječima, u okviru neoliberalizma, u kontekstu fleksibilnih i prekarnih oblika rada, egzistencija se svodi na privremene, jednokratne, ograničene transakcije, uslijed čega subjekti bivaju lišeni i vremena i novca. Od hijerarhijskoga rada do fleksibilnoga rada kontinuirana je samo moć (Curcio, 2007.) – moć reprodukcije kapitalističkog sustava.

¹²⁷ Primjerice, Pythiji izostaje web-dimenzija – nije na društvenim mrežama niti ima službenu mrežnu stranicu. Za takvu je akciju potrebno uložiti (slobodno) vrijeme, ali i novac. Slično, s vremenom je potrebno kupiti novi stroj i radnu opremu ili pak položiti određeni tečaj, što prvenstveno podrazumijeva (stabilnu) financijsku osnovu.

¹²⁸ „Svi smo kao mladi i nadobudni mislili da ćemo uspjeti... pa što god to značilo. Ne znam... kako uopće definirati uspjeh!?! Ako voziš BMW-a ili imaš barem pet auta? Ili stavljaš Swarovski kristale u farove auta? Zapravo, više niti to; bolje dijamante. Ali, čemu pak dijamanti, u faru od auta!? Dokle ide to izživljavanje...? Te proklete vrijednosti vječno se preispituju i svaki novi naraštaj kaže: 'Promijenile su se vrijednosti.' A nisu se one u osnovi promijenile; samo su se modificirale, dobile su drugo ime, zadobile drugi lik. Možda je samo neka malformacija u pitanju“ (Direktor, 03.02.2016.).

6. Zaključni osvrt

Gotovo univerzalnu primjenjivost koncepta prekarnosti na različite radne okolnosti i iskustva uzeli smo kao polazišnu točku za razumijevanje dotičnog fenomena u sasvim specifičnom kontekstu. Fokusrajući se na djelatnost jednoga lokalnoga poduzeća filtrirali smo kompleksan teorijski oblak koji obavlja konceptualizaciju samoga pojma, u svrhu razumijevanja pritisaka i iskustava koji dovode u pitanje ekonomsku sigurnost i stabilnost svakodnevice uopće. Uočili smo delikatnost i diskutabilnost rasprave o prekarnosti, koja se na primjeru našega slučaja pokazala dvojako: s jedne strane kao permanentno stanje radne svakodnevice, a s druge strane kao permanentno-privremeno-repetitivni stadij karakterističan za prvi kvartal svake godine.

Zbog uvjetovanosti poslovanja Pythije sklapanjem godišnjih ugovora putem sustava javne nabave otvorilo se pitanje vremenske određenosti spomenutoga stanja, kao i taktičkih pokušaja prevladavanja istog. Štoviše, uvjetovanost poslovanja poduzeća višestruko je problematična; osim javnih nadmetanja i makijavelističkih logika, problematičan je i sam krug naplaćivanja i isplaćivanja radova, stoga i isplate plaća te održavanja poduzeća, a povrh svega vremenske ne/prilike određuju ritam i tempo izvršavanja ugovor(e)nih obaveza. U takvim je okolnostima primamljivo označiti cjelokupno iskustvo općom prekar(izira)nošću, no indikativna je upravo percepcija nesigurnosti sa strane subjek(a)ta, a ista se mijenja sukladno svakoj specifičnoj situaciji ili, točnije, sukladno ne/izvjesnim ne/prilikama koje de/stimuliraju daljnje praktične akcije. Ono što bi zasigurno moglo „oplemeniti“ daljnju raspravu jest upravo web-dimenzija koja izostaje u slučaju Pythije, a koja je postala izuzetno važna u današnjim radnim praksama. Također, komparacija sa sličnim gospodarskim subjektima koji spomenutu pak prakticiraju mogla bi iznjedrili drugačije perspektive i saznanja glede konstituiranja radne svakodnevice te suočavanja i ophođenja sa tržišnim trendovima. Usto bi detaljniji uvid u dimenziju slobodnoga vremena, osobito ako istu razložimo na besposlicu i dokolicu, omogućio širi prostor interpretacije i razumijevanja svakodnevnih praksi, propitujući odnos i povezanost osobne i financijske slobode.

Nestandardnost prekarnosti jest problematična, no upravo njena heterogenost otvara mogućnost rasprave, dijaloga, igre. *Igra i ulog istodobno, jer onaj tko u nju uđe ne može izbjeći a da ne 'stavi vlastiti ulog', neumorno se pretvarajući istodobno u zrcalo i u lik u zrcalu* (Curcio, 2007.:105). Stoga, atribuiranju radnih i životnih okolnosti te individualnih i kolektivnih iskustava prekarnima valja pristupati oprezno i slojevito, kritički fleksibilno.

7. Literatura

- Adam, Barbara (2000.), *The temporal gaze: the challenge for social theory in the context of GM food*. U: *British Journal of Sociology*, Vol. 51 No. 1, 125-142, London, School of Economics.
- Adam, Barbara (2003.), *Reflexive Modernization Temporalized*. U: *Theory, Culture & Society*, 20 (2): 59-78, London, Thousand Oaks and New Delhi, SAGE Publications.
- Adam, Barbara (2008.), *The Timescapes Challenge: Engagement with the Invisible Temporal*. U: *Researching Lives Through Time: Time, Generation and Life Stories*, 7-12, University of Leeds.
- Adkins, Lisa (2009.), *Sociological Futures: From Clock Time to Event Time*, Goldsmiths, University of Chicago.
- Adkins, Lisa (2011.), *Practice as Temporalisation*. U: *The Legacy of Pierre Bourdieu: Critical Essays*, 347-365, London, Anthem Press.
- Alić, Sead (2009.), *Masovno slobodni*. U: *Filozofska istraživanja*, God. 29 Sv. 2, 271-280, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.
- Anić, Vladimir (2004.), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, Novi liber.
- Artić, Miroslav (2009.), *Prema novom iskustvu slobodnog vremena: slobodno vrijeme kao izvorište kritičke svijesti*. U: *Filozofska istraživanja*, God. 29 Sv.2, 281-295, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.
- Attali, Jacques (1992.), *Povijest vremena*, Zagreb, August Cesarec.
- Attali, Jacques (2008.), *Kratka povijest budućnosti*, Zagreb, Meandar media.
- Berger, Peter L.; Luckmann, Thomas (1992.), *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*, 37-64, Zagreb, Naprijed.
- Bilić, Andrijana (2009.), *Fleksibilni oblici rada i radno pravo*. U: *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Vol. 30 No. 2, 920-942, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.

- Bowden, Paul (2011.), *Telling it like it is*, Publisher: Paul Bowden.
- Braić, Snježana; Trombetta Burić, Luisa (2015.), *Linearna perspektiva i optičke iluzije*. U: *Zbornik Sveučilišta u Dubrovniku*, Vol. 2 No. 2, 223-240, Dubrovnik, Sveučilište u Dubrovniku.
- Brecht, Bertolt (1976.), *Poems, 1913-1956*, New York, Methuen.
- Brown, Alexander J. (2015.), *Power Struggles: The Strategies and Tactics of the Anti-nuclear Movement in Contemporary Tokyo*, University of Wollongong, School of Humanities and Social Inquiry.
- Cifrić, Ivan; Trako, Tijana (2010.), *Društvo i okoliš u vremenskoj perspektivi. O sociologiji vremena i menadžmentu vremena*. U: *Sociologija i prostor*, Vol. 48 No. 1 (186), 19-49, Zagreb, Institut za društvena istraživanja.
- Curcio, Renato (2007.), *Radnici za jednokratnu uporabu: individualizacija, privremenost i nesigurnost u totalitarnom poduzeću*, Zagreb, TIM press.
- Čolić, Snježana (2008.), *Sociokulturni aspekti potrošnje, potrošačke kulture i društva*. U: *Društvena istraživanja*, God. 17 Br. 6 (98), 953-973, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Galbraith, John K. (1977.), *Uspon i pad novca*. U: *Doba neizvjesnosti*, 174-214, Zagreb, Stvarnost.
- Gardiner, Michael E. (2000.), *Critiques of everyday life*, London and New York, Routledge.
- Harald, Weinrich (2008.), *Limited time in this world and in the next*. U: *On Borrowed Time: The Art and Economy of Living with Deadlines*, 64-88, Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Highmore, Ben (2002.), *Everyday Life and Cultural Theory*, London, Routledge.
- Honoré, Carl (2005.), *Pohvala sporosti: kako jedan svjetski pokret prkosi kultu brzine*, Zagreb, Algoritam.
- Hromadžić, Hajrudin (2012.), *Konzumeristički kapitalizam: epoha produkcije imaginarija potrošačke želje*. U: *Sociologija i prostor*, Vol. 50 No. 1 (192), 45-60, Zagreb, Institut za društvena istraživanja.

- Huizinga, Johan (1992.), *Homo ludens: o podrijetlu kulture u igri*, Zagreb, Naprijed.
- Kalanj, Rade (2002.), *Richard Münch: The Ethics of Modernity*. U: *Socijalna ekologija*, Vol. 11 No. 1-2, Recenzije i prikazi, 160-166, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
- Kindleberger, Charles P.; Aliber, Robert Z. (2006.), *Najveće svjetske financijske krize: manije, panike i slomovi*, 11-30, Zagreb, Massmedia.
- Koprek, Ivan (2013.), *Sreća i igre na sreću. Etički okvir za razumijevanje jednoga fenomena današnjice*. U: *Nova prisutnost*, Vol. 11 No. 3, 367-377, Zagreb, Kršćanski akademski krug.
- Kregar, Josip (2006.), *Globalizacija i regulacija*. U: *Globalizacija i neoliberalizam: refleksije na hrvatsko društvo*, 77-89, Zagreb, Centar za politološka istraživanja.
- Kulić, Slavko (2006.), *Globalizacija, kvartalni kapitalizam i njegove refleksije na hrvatsko društvo - problem transparentnosti kapital odnosa u hrvatskom gospodarstvu i društvu*. U: *Globalizacija i neoliberalizam: refleksije na hrvatsko društvo*, 101-112, Zagreb, Centar za politološka istraživanja.
- Lakoff, George; Johnson, Mark (2015.), *Metafore koje život znače*, Zagreb, Disput.
- Lazzarato, Maurizio (2013.), *Proizvodnja zaduženog čovjeka: esej o neoliberalnom stanju*, Zagreb, Udruga Bijeli val.
- Lefebvre, Henri (2004.), *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*, London and New York, Continuum.
- Lipovetsky, Gilles (2008.), *Paradoksalna sreća. Ogled o hiperpotrošačkom društvu*, Zagreb, Biblioteka Antibarbarus.
- Marx, Karl (2009.), *Nadnica, cijena, profit*, Zagreb, Izvori.
- Maslić Seršić, Darja; Trkulja, Janja (2008.), *Nesigurnost posla kao predmet istraživanja u psihologiji: teorije, operacionalizacije, nalazi*. U: *Društvena istraživanja*, God. 18 Br. 3 (101), 523-545, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Meštrović, Matko (2015.), *Kakva globalna promjena?*. U: *Globalizacija i neoliberalizam: refleksije na hrvatsko društvo*, 11-19, Zagreb, Centar za politološka istraživanja.

- Milardović, Anđelko (2004.), *Pod globalnim šeširom: društva i države u tranziciji i globalizaciji. Ogledi iz politologije i sociologije politike*, Zagreb, Centar za politološka istraživanja, Biblioteka Globalizacija.
- Munn, Nancy D. (1992.), *The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay*. U: *Annual Review of Anthropology*, Vol. 21, 93-123, Palo Alto, Annual Reviews.
- Oberman, Tin; Bojanić Obad Šćitaroci, Bojana; Jambrošić, Kristian (2014.), *Unaprjeđenje zvučnog okoliša gradskih prostora. Utjecaj na urbanizam i pejzažnu arhitekturu*. U: *Prostor*, Vol.22 No. 2 (48), Zagreb, Arhitektonski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Pauković, Davor (2006.), *Povijesni razvoj neoliberalizma*. U: *Globalizacija i neoliberalizam: refleksije na hrvatsko društvo*, 35-59, Zagreb, Centar za politološka istraživanja.
- Peračković, Krešimir (2008.), *Društvo i (ili) tržište – sociološka konceptualizacija procesa marketizacije društva*. U: *Društvena istraživanja*, God. 17 Br. 6 (98), 975-997, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Peračković, Krešimir (2010.), *(Za)što raditi u postindustrijskom društvu? Promjene u društvenoj podjeli rada na početku 21. stoljeća*, Zagreb, Alinea, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Perlman, Fredy (2004.), *Reprodukcija svakodnevnog života*, Zagreb, Što čitaš?.
- Polić, Milan; Polić, Rajka (2009.), *Vrijeme, slobodno od čega i za što?*. U: *Filozofska istraživanja*, God. 29, Sv. 2, 255-270, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.
- Poljanec, Martina; Kuštović, Tanja (2011.), *Višepismenost i višejezičnost hrvatskoga u prošlosti: benediktinci i Pravilo sv. Benedikta iz 14. stoljeća*. U: *Lahor*, Vol. 1 No. 11, 88-96, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo.
- Puljiz, Vlado (2006.), *Neoliberalizam i socijalna država*. U: *Globalizacija i neoliberalizam: refleksije na hrvatsko društvo*, 121-130, Zagreb, Centar za politološka istraživanja.
- Rifkin, Jeremy (2005.), *Doba pristupa: nova kultura hiperkapitalizma u kojoj je cijeli život iskustvo za koje se plaća*, Zagreb, Bulaja naklada.

- Simmel, Georg (2001.), *Velegradovi i duhovni život*. U: *Kontrapunkti kulture*, 137-151, Zagreb, Jesenski i Turk.
- Sorić, Matko (2012.), *Refleksivnost u sociologiji Pierrea Bourdieua: nadilaženje socioloških dihotomija*. U: *Socijalna ekologija*, God. 21 Br. 3, 329–344, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
- Standing, Guy (2011.), *The Precariat: The New Dangerous Class*, London and New York, Bloomsbury Academic.
- Starčević, Morana (2014.), *Prekarni rad i nemogućnost prekarne klase*. U: *Diskrepancija*, Vol. 13 No. 19, 37-57, Zagreb, Klub studenata sociologije.
- Vidović, Davorika (2006.), *Neoliberalni model globalizacije i socijalna država*. U: *Globalizacija i neoliberalizam: refleksije na hrvatsko društvo*, 131-146, Zagreb, Centar za politološka istraživanja.
- Vidulin-Orbanić, Sabina (2008.), *Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu*. U: *Metodički obzori*, Vol. 3 No.6 (2), 19-33, Pula, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za obrazovanje učitelja i odgojitelja.
- Waters, Malcolm (1996.), *The Post-Industrial Society*. U: *Daniel Bell*, 105-115, London and New York, Routledge.
- Weber, Samuel (2015.), *Money is time: Thoughts on Credit and Crisis*. U: *The Cultural Life of Money*, 23-46, Berlin, Walter de Gruyter GmbH.
- Zawadzki, Piotr (2014.), *The Influence of Modern Hotel Infrastructure on the Number of Hotel Guests and the Aspect of Physical Recreation in the Local Society*. U: *GeoJournal of Tourism and Geosites*, God. 7 Br. 2, 215-225, Romania, University of Oradea, Department of Geography, Tourism and Territorial Planning.

8. Mrežni izvori

Anonymus (2010.), *Pariška komuna*

<https://www.radnickaborba.org/2010/05/17/pariska-komuna/> (preuzeto 21.04.2016.)

Anonymus (2012.), *Protestantski recept za blagostanje*

<http://www.tezaantiteza.net/2012/11/protestantski-recept-za-blagostanje.html>

(preuzeto 13.06.2016.)

Borghini, n.d., *Otium and Philosophy*

<http://philosophy.about.com/od/Philosophical-Theories-Ideas/a/Otium-And-Philosophy.htm>

(preuzeto 08.01.2016.)

Carr, Edward (2009.), *The Last Days of The Polymath*, Internetsko izdanje *The Economist 1843*, An Economist Group Publication

<https://www.1843magazine.com/> (preuzeto 16.02.2016.)

Čuljak, Ivanka (2016.), *Ukidanje programa u školama: 50 zanimanja koja odlaze u povijest*, Internetsko izdanje Dnevnika

<http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ukidaju-se-programi-za-50-zanimanja-u-srednjim-skolama--425669.html> (06.02.2016.)

D.B. (2016.), *Danas je Veliki četvrtak: Evo po čemu je ovaj dan poseban*, Internetsko izdanje Dnevnika

<http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/danas-je-veliki-cetvrtak-evo-po-cemu-je-ovaj-dan-poseban--431050.html> (preuzeto 24.03.2016.)

Encyclopedia Brittanica (2016.), *French republican calendar*

<https://www.britannica.com/science/French-republican-calendar> (preuzeto 20.02.2016.)

Forjan, Ivan (2016.), *'Jeftina, a nekvalitetna': Poduzetnici opisuju najkorumpiraniju javnu nabavu u EU – hrvatsku*, Internetsko izdanje Dnevnika

<http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/hrvatska-ima-najkorumpiraniji-sustav-javne-nabave---431471.html> (preuzeto 29.03.2016.)

Horvath, Ana (2011.), *Što je hortikultura?*

<http://www.horti-kultura.hr/sto-je-hortikultura/> (preuzeto 15.01.2016.)

Hromadžić, Hajrudin (2008.), *'Društvo znanja': o čemu je zapravo riječ? – prvi dio*, H-Alter

<http://www.h-alter.org/vijesti/drustvo-znanja-o-cemu-je-zapravo-rijec-prvi-dio>

(preuzeto 07.02.2016.)

Hromadžić, Hajrudin (2008.a), *'Društvo znanja': o čemu je zapravo riječ? – drugi dio*, H-Alter

<http://www.h-alter.org/vijesti/drustvo-znanja-o-cemu-je-zapravo-rijec-drugi-dio>

(preuzeto 07.02.2016.)

Hrvatski leksikon (2016.), *Pariška komuna*

<http://www.hrleksikon.info/definicija/pariska-komuna.html> (preuzeto 21.04.2016.)

HUA, n.d., *Arborikultura, Online pojmovnik (glosar)*, Hrvatska udruga za arborikulturu

<http://www.hua.hr/pojmovnik.aspx#linkslide2> (preuzeto 15.01.2016.)

Jurković, Maja (2014.), *Freelancing nije posao, to je stil života*

<http://www.womeninadria.com/freelancing-nije-posao-je-stil-zivota/> (preuzeto 01.06.2016.)

Langis, Unhae (2008.), *Leisure, Idleness, and Virtuous Activity in Shakespearean Drama*.

Selected Papers of the Ohio Valley Shakespeare Conference

<http://ideaexchange.uakron.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=spovsc>

(preuzeto 23.03.2016.)

Limun.hr (2015.), *Financijski rizik*

<http://www.limun.hr/main.aspx?id=9901&Page> (preuzeto 07.05.2016.)

Limun.hr (2015.), *Solventnost*

<http://limun.hr/main.aspx?id=13836> (preuzeto preuzeto 10.05.2016.)

M.R. (2016.), *Ako je vaš posao na ovom popisu, do 2020. bi vas mogao zamijeniti robot*

<http://www.index.hr/vijesti/clanak/ako-je-vas-posao-na-ovom-popisu-do-2020-bi-vas-mogao-zamijeniti-robot/883894.aspx> (preuzeto 02.08.2016.)

Matejčić, Barbara (2013.), *Prekarni radnici svih zemalja, ujedinite se!*
<http://pe.org.rs/osvrsti/barbara-matejcic-prekarni-radnici-svih-zemalja-ujedinite-se/>
(preuzeto 29.01.2016.)

Obrist, Hans U. (2009.), *Poželi sve, ne očekuj ništa. Razgovor sa Raoulom Vaneigemom*,
Anarhistička biblioteka
<https://anarhisticka-biblioteka.net/library/raoul-vaneigem-pozeli-sve-ne-ocekujes-nista>
(preuzeto 25.05.2016.)

Pavić, Ante (2016.), *Hrvatska – zemlja s najvećim rizikom od korupcije u javnim nabavama u
Europskoj uniji*, Udruga za demokratsko društvo
<http://protivkorupcije.udd.hr teme/hrvatska-zemlja-s-najvecim-rizikom-od-korupcije-u-javnim-nabavama-u-europskoj-uniji/> (preuzeto 03.04.2016.)

Petrinjak, Nataša (2008.), *Mit o fleksibilnosti kao novom oslobođenju*, Zarez
<http://www.zarez.hr/clanci/mit-o-fleksibilnosti-kao-novom-oslobodenju>
(preuzeto 24.02.2016.)

Postnikov, Boris (2014.), *Prekarnost između dojma i pojma*, Bilten
<http://www.bilten.org/?p=419> (preuzeto 27.01.2016.)

Proleksis enciklopedija (2014.), *Pariška komuna*
<http://proleksis.lzmk.hr/55411/> (preuzeto 21.04.2016.)

Riis, Marianne (2010.), *The Double Logic of Remediation via Alberti windows*,
<https://mariis.net/2010/04/11/the-double-logic-of-remediation-via-alberti-windows/>
(preuzeto 25.07.2016.)

Skomorowska, Amira, n.d., *Alberti's window*
<http://aminotes.tumblr.com/post/640798710/albertis-window> (preuzeto 25.07.2016.)

Struna (2011.), *Habitus*
<http://struna.ihjj.hr/naziv/habitus/24811/> (preuzeto 21.07.2016.)

Šunjić, Tin (2015.), *Razvoj radne etike kroz povijest protestantskih zemalja*, Zagreb, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

<https://repositorij.efzg.unizg.hr/islandora/object/efzg%3A679/datastream/PDF/view>

(preuzeto 01.05.2016.)

Tanasijević, Stefan (2014.), *Maks Veber – Protestantska etika i duh kapitalizma*

<http://www.artnit.net/dru%C5%A1tvo/item/1584-maks-veber-protestantska-etika-i-duh-kapitalizma.html> (preuzeto 01.05.2016.)

Tierney, John (2013.), *This Was Supposed to Be My Column for New Year's Day*, Internetsko izdanje The New York Times

http://www.nytimes.com/2013/01/15/science/positive-procrastination-not-an-oxymoron.html?_r=1 (preuzeto 15.08.2016.)

Waite, Louise (2009.), *A place and space for a critical geography of precarity*. White Rose University Consortium, University of Leeds

http://eprints.whiterose.ac.uk/82747/2/Precarity_paper_COMPASS_final.pdf

(preuzeto 02.05.2016.)

Zakon o javnoj nabavi, Narodne novine br. 90/2011

http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_08_90_1919.html

(preuzeto 25.01.2016.)

9. Usmeni izvori

Puljar D'Alessio, Sanja. *Henri Lefebvre: Proizvodnja prostora*, Antropologija prostora, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci; Odsjek za kulturalne studije, akad. god. 2013./14.

Hromadžić, Hajrudin. *Pierre Bourdieu*, Antropologija svakodnevice, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci; Odsjek za kulturalne studije, akad. god. 2013./14

Abstract

This research examines the applicability and flexibility of the concept of precarity as an alluring signifier which delineates the effects of the restructuring of work and working habits determined by the neoliberal policies. Following a practical example of a specific type of service industry whose working rhythm depends on weather conditions and duration of the day and moreover on a sufficient number of business contracts, the intention is to identify the pressures and experiences that lead to a precarious existence, that is, to the everyday labour and financial uncertainty, insecurity and survival.

In terms of the intensified global competitiveness the working population in total is being subjected to the pressures of the market regulation. Short-term and unstable contractual models have become a typical occurrence of the postindustrial tertiary society, whereas the notion of time as a resource has got an entirely different dimension. The hegemony of the clock time has declined due to the 24/7 time culture of the global market and its imperatives for being constantly on standby, available and flexible. In the streaming social reality, a case study analysis becomes a lodestar and a landmark in an endeavor to think through the complex changes of the working and temporal logic, reassessing the contradictions and implications of contemporary trends, as well as the tactics of dealing with them.

From a comparative analysis on the appliance of the flexibility mechanisms in enterprises to a delicate discussion on the constitution of a specific daily routine of labour, the interference of the cultural-historical and socio-economic macro-perspective as well as the phenomenological insight to a specific micro-reality point to the various tendencies of time managing and time quantifying, bringing up the problematics of precarity trap, namely the economic in/security. The coherence between the financial and temporal dimension in the everyday life and survival turns to a risky game and/or practice which confounds the meaning of the financial freedom.

Keywords: precarity, flexibility, temporality, market, earning, survival.